Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

2004 чылдың ийиги чартыында өг-бүле бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда —282 рубль;
ооң иштинде редакцияга— 120 рубль,
почта чедирилгези—162 рубль.
3 айда — 141 рубль;
пенсионерлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга—150 рубль;
почта чедирилгези—183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда— 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга —120 рубль;
почта чедирилгези—138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда – 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга – 150 рубль;
почта чедирилгези – 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 118 (16891)

2004 чылдың АВГУСТ 24, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.40.
Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

МАЛ ӨСТҮРЕРИ АЖЫКТЫГ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак эрткен неделяда ажылдың аайы-биле Тес-Хем, Өвүр кожууннарның чамдык сумуларынга чедип, оларның ажыл-ижи, чоннуң амыдырал-чурталгазы-биле таныжып чораан. Бо дугайында солунга дыңнаткан болгай бис.

Берт-Даг ортумак школазының дузалал ажыл-агыйында тараан ногааларны Ш.Д.Ооржактың сонуургап көрүп турары.

Ш.Д.Ооржак «Чодураа» каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң директору Д.Н.Данзурун-биле фермага ужуражылгазы.

Чазак Даргазы бир дугаарында Тес-Хемниң Шуурмакка чеде бергеш, сумунуң активи-биле ужурашкан. Суму даргазы ажылындан халажып чоруткандан бээр элээн үе эрте берген, ындыг-даа болза ооң орнунга ажылдаар кижи шилип албааны дээш кожуун чагыргазын ол чемелээн. Суму чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар кижи бодунуң хууда херээн кылып чоруй барган. Чоннуң амыдырал-чурталгазының байдалы-биле танышкан. Сумуда 214 өреге бар. Оларның амыдыралын тодараткан социал паспортун суму чагыргазы тургуспаанындан бай, чединмес амыдыралдыг өг-бүлелерниң санын шын тодарадып алыры болдунмаан. Активтиң санап турары-биле алырга, 22 чединмес амыдыралдыг өг-бүле бар. Ниитизи-биле чон 154 баш бода, 300 ажыг шээр малдыг, өг-бүлелериниң, коллективтериниң хөй-нуруузу картофель, ногаалар аймаан бо чылын тараан. Ыяш ажыл-агыйында, бюджет организацияларында ажылдап турарлардан өске чон доктаамал ажыл чок.

Бо үстүнде сан-чурагайлардан Чазак Даргазы анализти кылгаш, суму чагыргазы чоннуң амыдырал-чурталгазын экижидеринче сагыш салбайн келгенинден сумунуң чонунуң амыдыралы чединмес деп түңнелди үндүрген. Бода малды азыраарынга, өстүреринге Шуурмак кончуг таарымчалыг, ындыг турбуже инек чок өрегелериниң саны хөй болуп артпышаан. Моон соңгаар бода, чылгы малды өстүрер, картофель, ногаа аймаан тарыырын көвүдедир, оларның ажаалдазын экижидер хемчеглерни алырын ол саналдаан. Көдээге ажыл чок деп чүве кажан-даа турбас, кандыг-ла-бир кылыр, акша-көпеек тып алыр ажыл тыпты бээр. Баштай сумунуң чонунуң социал паспортун тургускаш, оларны мал азыраар, каттаар, тооруктаар, одаар ыяш, сиген белеткээр ажылдарга хаара тударын суму чагыргазынга дааскан. Сумунуң чонунуң амыдыралының байдалы элээн бергезин барымдаалааш, сентябрь айда чоннуң хуралын эрттирерин дугурушкан. Орта моон соңгаар канчаар амыдырап-чурттаарының айтырыын шиитпирлээр.

(Уланчызы 2-ги арыында).

ТЫВА ДУГАЙЫНДА ФОТОАЛЬБОМ

Россияның составынга Тыванын бактаап киргениниң 60 чылынга тураскааткан Тыва дугайында чаа фотоальбом удавас чырыкче үнер. 1 миллион 800 муң рубль өртектиг бо төлевилелди Тыва Республиканың Чазаа акшаландырган.

Моон мурнунда Тывага үндүрүп турган юбилейлиг үндүрүлгелерге бодааргa, бо фотоальбомну колдуунда-ла тус черниң специалистери белеткээн, ооң шынары эң бедик негелделерге дүгжүп турары өөрүнчүг. Ук номда Тывада көскү фото-чурукчулар Василий Кривдиктиң, Владимир Савиныхтың, а ол ышкаш Василий Балчыйоолдуң база Шолбан Биче-оолдуң ажылдарын ажыглаан. Фотоальбомнуң авторлары болгаш тургузукчулары республиканың "Шын", "Тувинская правда" солуннарының кол редакторлары Артур Хертек болгаш Олег Гаврилов, а ниити эдилгезин Тыванын Чазак Канцелариязының удуртукчузу Дандар-оол Ооржак кылган.

180 арынныг фотоальбомда республика амыдыралының бүгү талаларын: культураны, өөредилгени, шажынны, бөдүүн ишчилериниң портрет чуруктарын, малчыннарны, башкыларны, аңчыларны—республиканың могаг-шылаг билбес кижилерин көргүскен. Фотоальбомну Сибирьде эң улуг "Платина" дээр парлалга-полиграфия бүдүрүлгези 1000 экземплярга парлаан ооң 100 экземплярын суй белекке бээри-биле онза кылган. Фотоальбомну садып алыр күзелдиг кижилер Тыванын Чазак Даргазының Канцелариязынга келгеш, айтырып алыр.

Сиген кезилдези

ЧӨӨН-ХЕМЧИКТИҢ КӨРГҮЗҮҮ ЧҮГЭЭР

Республиканың ажыл-агыйларының бүгү хевирлери бо чылын ниитизи-биле 101 тонна мал чеми белеткээр планныг. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының чер ажыл-агыйы болгаш механизация килдизиниң биске дыңнатканы-биле алырга, бүгү ажыл-агыйлар бо хүннерге чедир 59 муң 964 тонна сигенни белеткеп, азы планның 59,4 хуузун күүседип алган.

Эң хөй 43598 тонна сигенни чурттакчы чон белеткеп алган. Дараазында көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери чоруп турар, олар бо хүннерге чедир 8780 тоннаны белеткээн. Араттар олардан улуг чыда калбайн турар — 6282 тонна. Чурттакчы чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйлары 1304 тонна мал чемин белеткээн.

Малга чем белеткелиниң кампаниязында 318 трактор, 206 сиген кезер техника болгаш 185 дырбааш хаара туттунган. 2656 сиген белеткекчилериниң 1993-үү хол кадыыры-биле сигенни кезип турар.

Кожууннарны тус-тузунда көөр болза байдал мындыг: республикада эң хөй – 13155 тонна сигенни Сүт-Хөл белеткээр. Кожуун бо хүннерге чедир планының 40 хуузун күүседип алган, а Чөөн-Хемчик кожуун 12100 тонна сигениниң 72 хуузун кезип белеткээн. Каа-Хем кожуун 11293 тонна планының 70 хуузун кезип, сарааттаан.

Ырак-узак Шынаа кожууну 250 тонна мал чеми белеткээр планын 70 хуу, а Тожу 100 хуу (планы 3950 тонна) күүседип алган.

Бистиң корр.

МАЛ ӨСТҮРЕРИ АЖЫКТЫГ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыында).

Ш.Д.Ооржак суурнуң "Аленушка" уруглар садынга (эргелекчизи Е.В.Минчимаа) баргаш, ону эки шынарлыг септеп, каастап-шимеп кылганын мактаан. Шуурмак ортумак школазынга бааргa, септелгези ам-даа доозулбаан болган, ону өөредилге чылын эгелээринге чедир доозар.

Шуурмактың «Аленушка» уруглар садының эргелекчизи Елена Минчимаа.

"Чодураа" каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң Калдак-Хамар артының кырында сүт-бараан фермазынга Дарга баргаш, ажыл-ишчилери-биле ужурашкан. Бүдүрүлгениң директору Д.И.Данзурун канчаар ажылдап, чурттап турарын таныштырган. Сөөлгү үеде чон онаашкан ижинге ээ-харыысалгалыг болуп, бедик көдүрлүүшкүннүг ажылдап турарындан көргүзүглер экижип орарын ол демдеглээн. Ажылагый бо чылын чүс баш төрүүр шээр малдан чүс хуу чаш төлдү камгалап алган, ынчангаш ооң баш саны беш муңдан алды муң чедир өскен. «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хойжу Василий Адыя чүс баш төрүүр хойдан-на 160 хураганны менди доруктурган. Чылгы, бода малдың баш саны өзүп турар. Сүт-бараан фермазы өремени, быштакты, саржагны, сүттү садып, акша орулганы киирип ап эгелээн. 30 бени саарынга өөредип алгаш, хымысты кылып турар. Балгазын санаторийинге бир тонна хымысты саткан. Мал кыштаглаашкынынга белеткелди эгелээн. 350 тонна сигенни ажыл-агый сарааттап алган, бердинген онаалданы удавас күүседир. Мооң ачызында көдээниң ишчилериниң амыдыралы экижип орарын директор чугаалаан.

Мону дыннааш, бүдүрүлгениң ишчилери, ооң директору Дарисю Ивановна мал ажылын хөгжүдер, оон алыр продуктуларны көвүдедир дээш рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр ажылдап турарын Шериг-оол Дизижикович мактаан. Хымысты кылып эгелээни чоннуң кадыын быжыглаарынга кончуг ажыктыг деп санаан. Моон соңгаар хымыс бүдүрүлгезин көвүдедирибиле чайгы үеде ажылдаар эштежилгени тургузуп алыр саналды ол киирген. Бир эвес ындыг ажыл-херекти шуудады берзе, Чазактан хымысты ыңай-бээр сөөртүр тускай сүт машиназы-биле дузалаар арга барын ол чыылганнарга дыннаткан. Оон аңгыда сүттен кылган тыва национал чемнерин бүдүреринче кичээнгейни угландырган. Ылаңгыя таракты хөйү-биле кылгаш, ону садарын организастаар бодалын Чазак Даргазы илереткен.

Бүдүрүлгениң директору Д.И. Данзурун республиканың удуртукчузунуң саналдарын деткээн, ону амыдыралга боттандырар хемчегларни алыр болган.

О.Шынаага Чазак Даргазы чеде бээрге, суму даргазы А.К. Чооду бодунуң ажыл-чорудулгазын таныштырган. Сумуда 230 өреге бар. Олар 22 муң баш хире малдыг. Тараа, картофель, ногаалар тарып өстүрүп турар өг-бүлелер бар. Ниитизи-биле чоннуң амыдырал-чуртталгазы чүгээртеп орар, акша орулгазы өскен. Ындыг-даа болза үжен өг-бүлелериң амыдыралы чединмес болуп турар.

Ш.Д.Ооржак үстүнде санчурагайларны анализтеп көөрге, малды ажаап өстүрүп болур одар-белчиирлиг кончуг таарымчалыг бо черде чурттап чоруур 151 өг-бүле мал азырап өстүрбейн турар болган. В.Путин ядыы-түреңги амыдыралды дүрген чайладыр, бай амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулганы салганын Чазак Даргазы чугаалааш, бо сумуга чүнү кылза чогуурун саналдаан. Чурттакчы чоннуң социал паспортун тургузар, ооң-биле оларның канчаар чурттап орарын, моон соңгаар чүнү кылырын тодарадыр. О.Шынаа сумузунуң девискээри мал өстүрүнге таарымчалыг болганы-биле өг-бүле бүрүзү мал азыраарын чедип алыр сорулганы салган. Ооң-биле чергелештир чер ажылын кылыр. Бо ажылды суму чагыргазы хүн бүрү удуртуп башкарар болган.

Шериг-оол Дизижикович сумунуң юбилейлерге белеткелин база сонуургааш, бо талазыбиле ажыл чоруп турарын демдеглээн. Суурнуң кудумчузунга чон-биле ужурашкаш, республикада, кожуунда, сумуда байдалды допчу таныштырган. Өг-бүле бүрүзүн хөй малды өстүреринче ол кыйгырган. Школаның, Культура бажыңының, уруглар садының ажылы-биле ол танышкан. Төптен ырак черде турар-даа болза, школаның өөреникчилериниң билии шыырак болуп турар. Бо чылын школаны дооскан 29 өөреникчиниң он чедизи чурттуң янзы-бүрү өөредилге черлеринде кирип алган.

Өвүр кожуунуң Сарыг-Хөл сумуга Ш.Д.Ооржак баргаш, бо кожуунуң чагыргазының даргазы А.С.Куулар, Торгалыг, Чаа-Суур, Сарыг-Хөл суму чагыргаларының даргалары-биле ужурашкан. Олар байырлалдарга канчаар белеткенип турарын, чоннуң амыдыралының байдалын Чазак Даргазынга таныштырган. Сарыг-Хөл (Ак-Тал) суму чагыргазының даргазы Дангаа Майынды чоннуң малының баш саны өскенин, амыдырал чүгээртеп орарын тайылбырлааш, амыдыралы чединмес 42 өг-бүле барын, суурга хлеб быжырар чер, чунар-бажың, спорт залы, школага башкылар херек болуп турарын чугаалаан.

Чазак Даргазы ниитизи-биле Өвүр кожуунда малдың баш саны өзүп турарын мактаан, амыдыралы чединмес өг-бүлелерге боттуг дузаны чедиреринин аргаларын, сүмелерин берген. Кол чүве малды хөйү-биле өстүреринче кичээнгейни угландырган. Оон аңгыда РФ-тиң Чазааның хүлээп ап турар доктаалы езугаар муң чурттакчы четпес сумуларны, чүс өөреникчи четпес школаны дүжүрер болуп турар, орта хамаарыштыр чугааны ол кылган. Кожуун төвүнден ырак черлерде турар сумуларны арттырып алырын өөренип көөр болган.

Бо ужуражылга үезинде суму даргалары телефон харылзаазын, оруктарны экижидеринге хамаарышкан болгаш өске-даа дилеглерни кылган.

Үшынаа, Берт-Даг сумуларынга Чазак Даргазы баргаш, ажыл-ижи, чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып көрген. Үшынаа ортумак школазының коллективи Тыванын байырлалдарынга эки белеткенген, септелгезин шынарлыг чоруткан. Берт-Даг ортумак школазының (директору А.Дойнур) дузалал ажыл-агыйынга Ш.Д.Ооржак четкеш, янзы-бүрү ногааларны, картофельди ажаап өстүрүп турарын сонуургап көрген. Оларның ажылынга эки үнелелди берген, мактаан.

Чыргаланды сумузунда 260 өреге бар, оларның чээрбизиниң амыдыралы чединмес, 103-үү мал азыравайн турар. Картофельди, тарааны, ногаалар аймаан сөөлгү үеде чурттакчы чон тарыырын көвүдеткен. Бо дугайында суму даргазы Р.Саян Чазак Даргазынга чугаалап берген. Маңаа чугаа база-ла амыдыралы чединмес, мал азыравайн турар өг-бүлелерге деткимче, дуза көргүзериниң талазы-биле болган.

Самагалдай суму чагыргазының бажыңының дашты арыг-силиг, каасталга-шимелдези эки, ооң иштинде сумунуң социал паспортундан эгелээш, бүгү-ле көргүзүглерин чараштыр бижээш аскан. Сумунуң ажыл-чорудулгазын оон билип ап болур. Кожуунуң кайы-даа сумузунга, суурунга бааргa, көскү агитация-биле, ылаңгыя юбилейлерге дериттингени багай эвес болган. Самагалдайның суму чагыргазы эң-не экилериниң бирээзинге хамааржыр.

Ш.Д.Ооржак Самагалдайның суму чагыргазының ажыл-ижибиле танышкан. Суму даргазы В.К.Оюн суурну чаагайжыдар, арыг-силиг тургузар, чоннуң амыдыралын экижидер дээш ап чорудуп турар хемчегларин чугаалап берген. Сумунуң чурттакчы чонунуң социал паспортун тургускан соонда 47 өг-бүле чединмес амыдыралдыг болган, оларга боттуг дузаны чедирип эгелээн. Корум-чурумну быжыглаар дээш, арагалаар чорукбиле демиселди күштелдирер дээш тодаргай ажылдарны чоруткан. Суур девискээринге 28 "адрес" турган, оларның ажыл-чорудулгазын соксаткан.

Чазак Даргазы суму чагыргазы юбилейлерге төлептиг ужуражыры-биле элээн ажылдарны чорутканын демдеглээш, амыдыралы чединместер-биле ажылды улам күштелдирерин чугулага көрген.

Ш.Д.Ооржак ажыл-албан кылып чорааныныың түңнелдерин үндүрери-биле кожуунуң актив хуралын эрттирген. Кожуунуң кайы-даа сумузунда Тыванын Россияның составынга каттышканының 60 чылының болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылының байырлалдарынга төлептиг ужуражыры-биле белеткел ажылдары чоруп турарынга Чазак Даргазы доктааган. Элээн хөй хемчегларни алган, ам-даа эки белеткенирин ол саналдаан. Амыдыралы чединмес, мал азыравайн турар өг-бүлелер кожуунда эвээш эвес. Тес-Хем кожууну малды өстүреринге кончуг таарымчалыг чер, ындыг болганда өг-бүле бүрүзү малды хөйү-биле азырап өстүрер хемчегларни кожуун, сумулар чагыргалары алыры чугула болу бергенин ол айыткан. Оон аңгыда ажыл чок хамаатыларны ажылга калбаа-биле хаара тудар. Көдээге ажыл чок деп чүве турбас, чүнү-даа кылып болур. Бирги ээлчегде мал азыраарынче чонну хаара тудар сорулганы салган. Мындыг хемчегларни ап тургаш, амыдыралы чединмес өг-бүлелериниң санын дүрген кызырар, В.Путинниң берген айтыышкынын күүседир дээш шудургу ажылдаарын чугаалаан.

«Чодураа» каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң сүт-бараан фермазының коллективиниң дилээ-биле Ш.Д.Ооржак чурукка тырттырган.

Кожуунуң экономиказы бичелеп көдүрлүп орарын хуралга Чазак Даргазы демдеглээн. Малдың баш саны 70 муң четкен, ол ам-даа эвээш. Өвүр кожуунуң малы 130 муң чеде берген, олардан үлегер алырын сүмелээн. Картофель, ногааларны, тарааны тарыырын Тес-Хем бо чылын элээн көвүдеткен, бо дээрге ажыл-херектиң чүгле эге базымы деп санаан. Уруглар, культура, эмнелге болгаш өскедаа албан черлериниң септелгези, кышка белеткели чүгээр чоруп турарын айыткан. Арагалаар чорук-биле демиселди күштелдиреринден дыка хөй "адрестерни" хагган, ооң түңнелинде кем-херек үүлгедиишкиннери кожуунда кызырылган.

Кожуунуң социал экономиказын хөгжүдеринче, ылаңгыя малдың баш санын көвүдеринче, чединмес амыдыралдыг өг-бүлелерже сагышты салырынче, онаашкан ажыл-херээнге ээ-харыысалгалыг болурунче актив хуралының киржикчилерин Ш.Д.Ооржак кыйгырган.

Тес-Хем кожуунуң чагыргазының даргазы В.Д.Кылаң-оол сөс алгаш, Шериг-оол Дизижиковичиниң берген саналдарын, сүмелерин, айтыышкыннарын амыдыралга боттандырар дээш сумулар болгаш кожуун чагыргалары долу күжү-биле ажылдаарын бүзүреткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Чамдык улус сөөлгү чылдарда республикада чугле ийи ажыл-агый: Таңды кожуунуң Балгазында Сергей Шойгу аттыг ажыл-агый биле Бии-Хемниң "Кызыл тараачын" көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативи турум, эки көргүзүглерлиг ажылдап турар деп бодалдыг. Ол эргижирээн, чөптүг эвес түңнел. Херек кырында сөөлгү чылдарда бут кырынга катап туруп эгелээн ажыл-агыйлар өске кожууннарда база бар. Ону Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайга бо чылдың август 20-де эрткен уксаалыг малдарның 2-ги делгелге-ярмарказы катап бадыткаан.

Катап эгелээшкин

Уксаалыг малдарның делгелге-ярмарказы

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының эгелээшкини-биле эрткен бо 2-ги делгелге-ярмаркага 13 кожуундан болгаш Кызыл хоорайдан 26 ажыл-агый киришкен. Олар ниитизи-биле боттарының алды чүзүн 94 малын (74 шээр болгаш 12 мыйыстыг бода мал, 8 аът) делгеп көргүскен. Ярмаркага бир-бир сарлыкты, хаванны болгаш дилгилерни база делгеп киириштирген.

Уксаалыг малдарның бо делгелге-ярмарказының киржикчилериниң аразындан республикада билдингир чамдык ажыл-агыйларны кысказы-биле таныштырып көрейн. Чижээлээрге, Мөңгүн-Тайга кожуунда күрүнеиң "Малчын" унитарлыг бүдүрүлгезин (директору Зинаида Хомушку, кол селекционер-зоотехниги Чодураа Ооржак) ап көрээли. Тыва хой өстүрер угланыышкынныг бо ажыл-агыйда 24 муң 518 шээр мал болгаш 802 сарлык бар. Ажыл-агый 100 төрүүр хойдан 89 хураганны бо чылын камгалап алган. Ооң мурнакчыларынга өшкү кадарчызы Арина Лопсанны (100 баш төрүүр өшкүден 140 анайны бо чылын камгалап алган), хойжу Владимир Достайны (100-тен 133 хураган), сарлыкчылардан Караоол Иргитти (100-тен 110 бызаа), бригадирлерден Светлана Хертекти (1 дугаар бригада, 100-тен 99 хураган) дээш, өскелердаа хамааржыр. Чадаана хоорайга эрткен чылын бир дугаар эрткен делгелге-ярмаркага бо ажыл-агыйның бүдүрүкчү кошкары шаңналдыг черже кирген. Чурттуң Сибирь болгаш Ыраккы чөөн чүк девискээрлериниң субъектилериниң хой болгаш өшкү малдарының Чита хоорайга бо чылдың июнь айда эрткен делгелге-ярмарказынга тыва хой республиканың адын төлептиг камгалап, алдын медальды чаалап алган!

Ол-ла делгелгеге Улуг-Хем кожуунда күрүнеиң "Эйлиг-Хем" унитарлыг бүдүрүлгезиниң хуназы биле өшкүзү база алдын медальдар-биле шаңнатканнар. Шак ынчалдыр девискээрлер аразының ол делгелге-ярмарказынга Тыванның шээр малдары өске девискээрлериниң өшкү, хойларынга тиилээр арганы бербээннер.

Чоокта чаа Чита облазының уксаажыдылга каттыжыышкынының директору Улуг-Хем кожуунуң чагыргазынга кады ажылдажылга дугайында баштайгы чугаа кылып кээп чораан. Ол ангор өшкү дүгүн Кыдатче садып-саарарының дугайында саналдыг келген.

Бир-тээ "Эйлиг-Хем" КУБ-туң дугайында бижий бергенимде (директору Көк-оол Дакыр-оол), оларның экономиктиг чамдык көргүзүглеринге доктаайн. Ажыл-агыйда 9 муң 500 ангор өшкү бар, олардан бо чылын 7465 кг дүктү кыргып алган. Эйлиг-хемчилер мурнакчы өшкү кадарчылары Сүрүңмаа Эртине, Антон Комбу олар-биле чоргаарланырлар.

Делгелге-ярмарканың база бир киржикчизи Тес-Хем кожуунда "Чодураа" КУБ-у (директору Дарыг-Сюю Данзырын) Көдээ ажыл-агый яамызының дужаалы-биле 2001 чылдан бээр тыва уксаалыг аът азырап өстүрер ажыл-агый кылдыр эде тургустунган. Ооң чылгызы бо хүннерде 370 баш ашкан. "Чодураада" 6 муң 870 шээр болгаш 150 мыйыстыг бода-мал база бар.

Ажыл-агый 1 тонна хымысты эрткен чылын бүдүргеш, саткан. Эм шынарлыг, ылаңгыя өкпе аарыынга, бо бурунгу суксуннуң 1 литрде өртээ 50 рубль (Калмыкияда бир литр хымыстың өртээ 80 рубль). Чодураажылар делгелге-ярмарканың киржикчилерин хымызы-биле халас хүндүлеп турганын көрдүм.

Бии-Хем кожуунуң "Кызыл тараачын" көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативи (директору Владимир Кураев) Шагаан-Арыгга мыйыстыг бода каш мал эккелген. Ажыл-агый бедик продуктулуг чамдык бода малдарының чуруктарын хана-солуннарда бүгү көргүзүглери-биле бижип аскан. Бөгүн "Кызыл тараачынның" чүгле мыйыстыг бода малы 1440 баш, ажыл-агый эрткен чылын 1088,3 тонна сүттү саап, сайгарган, 100 төрүүр инектен 91 бызааны камгалап алган. Ооң мурнакчы саанчылары Белекмаа Нурсат эрткен чылын 90,3 тонна, а Светлана Комбу 84,4 тонна сүттү сагган. Бо ажыл-агыйда бир хүнде 27,3 литр сүт берип турар симменталь уксаалыг инектер бар.

Делгелге-ярмарканы ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдының бирги оралакчызы Валентин Ендан ажыдып тура, ооң киржикчилеринге байыр чедиргеш, бо чорудуп турар ажылдың кол сорулгазы ажыл-агыйларда сөөлгү чылдарда барык уттундурган уксаажыдылга ажылын эңижидери, арга-дуржулга солчулгазы, уксаалыг малдар орнажылгазы, садыглажыры болгаш аразында керээлерни чарары деп тайылбырлаан. Удуртукчу республиканың агроүлетпүр комплекизиниң экономиктиг сөөлгү көргүзүглерин база таныштырган.

Улуг-Хемниң чагыргазының даргазы Виктор Пюрюна кожуунуң социал-экономиктиг байдалын болгаш келир үеде планнарын аалчыларга чугаалап берген.

Делгелге-ярмарканың программазын болгаш негелделерин ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызы, оргкомитеттиң даргазы Сергей Оюн киржикчилерге катап сагындыргаш, оларга чедиишкиннерни күзээн.

Эксперт комиссиязын көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады Соңгукчу Монгуш удуртуп турган. Оларның аразындан Эрзин кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги, көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады Борбак-оол Балчый-оолду, көдээ ажыл-агыйның хоочуну, «ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы» Хураган-оол Чымбаны адааргa-ла четчир. Эксперт комиссиязы тиилекчи малдарны илередирде оларның уксаазы, дириг болгаш дүгүнүң деңзилери, саап турар сүдүнүң хемчээли, үскүрү, ажыл-агыйда уксаажыдылга ажылының байдалы дээш, өске-даа чүүлдерни өөренип көрүп турган.

Ам комиссияның түңнели-биле таныштырайн.

Чылгы мал

Бүдүрүкчү аскырлар аразынга бирги черни Кызылда күрүнеиң "Тыва" аът заводунуң орус челер уксаалыг кара аскыры алган. Ийиги черге Барыын-Хемчик кожуунуң "Шекпээр" ажыл-агыйының доруг бүдүрүкчү аскыры төлептиг болган.

Белер аразынга Тес-Хем кожуунда "Чодураа" КУБ-туң мунар аът уксаалыг тыва хүрең малы чемпионнаан. Ийиги черни Таңды кожуунуң "Сосновское" дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының орус челер уксаалыг бези алган.

"Тыва" аът заводунуң орлов уксаалыг болгаш Улуг-Хем кожуунуң Көк-Хаак арат ажыл-агыйының тыва аскырлары делгелгеиң деткимче шаңналдарынга төлептиг болганнар.

Мыйыстыг бода мал

Бүдүрүкчү бугалар аразынга бирги черни Бии-Хем кожуунуң "Кызыл тараачын" КБК-ның симменталь уксаалыг Венок шолалыг бугазы алган. Ийиги черни Улуг-Хем кожуунда хуу мал дузалал ажыл-агыйлыг Быштакоол Мекпер-оолдуң бугазынга тывыскан.

Инектер аразынга "Сосновское" ДБА-ның симменталь уксаалыг Комолуха биле Венеразы бирги, ийиги черлерни үлешкеннер. Бо инектерден бир хүнде тус-тузунда 25, 10 литр сүттү саап ап турар.

Бии-Хемниң "Кызыл тараачын" КБК-ның симменталь уксаалыг молдургазы биле Бай-Тайга кожуунуң "Бай-Тал" КУБ-туң сарлыы делгелге-ярмаркага киришкени дээш деткимче шаңналдарны тус-тузунда алганнар.

Хой ажыл-агыйлары

Кадыг дүктүг бүдүрүкчү кошкарлар аразынга Эрзин кожуунуң "Мандала" МУБ-туң тыва кошкары чемпионнаан. Сүт-Хөл кожуунуң "Шык" КБК-ның кошкары ийиги черни алган.

Кадыг дүктүг төрүүр хойлар аразынга Мөңгүн-Тайга кожуунуң "Мөген-Бүрен" КУБ-туң тыва хою бирги черге төлептиг болган. Ийиги черни Өвүр кожуунуң "Адарган" МУБ-туң хоюнга берген.

Чартык кадыг дүктүг бүдүрүкчү кошкарлар аразынга Мөңгүн-Тайганың "Малчын" КУБ-туң кошкары тиилээн, "Сосновское" ДБА-ның кошкары ийиги черни алган.

Чартык кадыг дүктүг төрүүр хойлар аразынга бирги черни Чөөн-Хемчик кожуунуң Даг-Ужу арат ажыл-агыйының тыва хоюнга, Таңдының "Атамановка" КБК-ның хоюнга ийиги черни берген.

Өшкү ажыл-агыйы

Совет дүккүр уксаалыг бүдүрүкчү хуналарның аразынга Улуг-Хем кожуунуң "Эйлиг-Хем" КУБ-туң хуназы тиилээн. Ийиги черни Бай-Тайганың "Бай-Тал" КУБ-туң хуназы алган.

Ол-ла уксааның төрүүр өшкүлериниң бирги черни Бай-Тайганың "Кызыл-Даг" ажыл-агыйының, ийиги черни "Эйлиг-Хем" КУБ-туң өшкүлери алганнар.

Делгелге-ярмарканың деткимче шаңналдарын Тес-Хем кожуунуң "О-Шынаа" КУБ-туң, Өвүрнүң "Ак-Бедик" МУБ-туң, Ээр-Хавак арат ажыл-агыйының, Кызылда күрүнеиң дилги фермазының болгаш өске-даа ажыл-агыйларның каш янзы мал-маганынга, дилгилеринге база тывыскан.

Тиилекчи малдарлыг ажыл-агыйларга 1500-тен 3000 рубль чедир акша шаңналдарын, дипломнарны болгаш торгу ленталарны тывыскан. Тускай деткимче шаңналдар 500-тен 1300 рубль болган. Көдээ ажыл-агый яамызы ниитизи-биле 46 муң рубльди шаңналдар кылдыр тывыскан.

Делгелге-ярмарка доостурга, мал садар аукцион эрткен. Ажыл-агыйлар боттарының аразынга эккелгени уксаалыг бүдүрүкчү малмаганнарын солушканнар.

Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары чиик өртектиг хойларны идепкейлии-биле садып ап турган. Чижээлээрге, черниң ыраа-биле делгелге-ярмаркага озалдап келгеш, киришпээн "О-Шынаа" КУБ-туң эккелгени 26 хоюн хоорайның чурттакчылары дораан-на садып аппарганнар. Ажыл-агыйның директору Вячеслав Саңчат 3 хойну тускай арттыргаш, өске бүдүрүкчү малдарга орнап алган.

Делгелге-ярмаркага боттарының эккелгени шээр малын дедир аппарган ажыл-агый чок. Бии-Хемниң симменталь уксаалыг бүдүрүкчү Венок шолалыг бугазын бир ажыл-агый аукционга 12 муң рубльге садып алган. Чемпион ук буга боттарының ээлеринге 3 муң рубльди шаңнал кылдыр база чаалап бергенин утпаалы.

Киржикчилер делгелге-ярмарка доостурга, кожуунуң чагырга чериниң бажыңынга ак чемни чооглап, аяк шайны ижип олургаш, ажыт-чажыт чок ажыл-агыйжы түңнел чугаа кылып "төгерик столду" эрттиргеннер. ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчылары Валентин Ендан, Сергей Оюн олар делгелге-ярмарканы бедик деңнелге эрттиргени дээш Улуг-Хемниң чагыргазының даргазы Виктор Пюрюнага, кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчыларынга (начальниги Светлана Куулар) яамының өмүнээзинден өөрүп четтиргенин илереткеннер. Улуг-Хем кожуунуң чагырыкчызы уксаалыг малдарның республика чергелиг делгелге-ярмарказын чыл санында Шагаан-Арыг хоорайга эрттирер кылдыр саналдааргa, чыылганнар деткээннер.

"Төгерик столдуң" киржикчилери шак мындыг делгелге-ярмаркаларны сөөлгү он ажыг чыл иштинде эрттирбейн турганын, ол үеде Тывага селекция ажылы шуут сандараан, харындаа ону шуут чорутпайн турганын шын демдеглээннер. Яамының эгелээшкини-биле бо кончуг чугула ажылды катап "диргизип" турарын чөпсүнүп деткээннер. Делгелге-ярмарканың ээлери – улуг-хемчилерге, яамының удуртулгазынга ону эки организастааны дээш өөрүп четтиргенин чаңгыс эвес катап илереткеннер. Олар моон соңгааргы мындыг делгелге-ярмаркаларның тускай дүрүмүн ажылдааш, яамыга бадылаарын, киржикчилерге дадывырлыг кылырын, сайгарлыкчыларны деткикчилер кылдыр эвилелдээрин, бода болгаш шээр малдарның кажааларын аңгы болгаш кыры шывыглыг кылдыр тударын, хостуг шактарда темаларлыг "төгерик столдарны" эрттиреринин, көрүкчүлерге концерттерни көргүзерин, чарыгдалдарны эвээжедири-биле малмаган солчулгазын делгелге үезинде хөй чорударын, аукционнарны болгаш массалыг информация чепсектеринге реклама кампаниязын эки организастаарын саналдааннар.

Делгелге-ярмарканың киржикчилериниң бо чөптүг саналдарын, шүгүмчүлелдерин яамының болгаш Улуг-Хем кожуунуң удуртукчулары хүлээп ап, моон соңгаар оларны эдер дээш ажылдаарын аазааннар.

ЧУРУКТАРДА: эйлиг-хемчилер делгелге-ярмарканың тугун көдүрүп турары; шыңгыы эксперт комиссиязы ажылдап тур; хүндүлеп турда хымысты чүге ижип болбас деп?; чемпион бүдүрүкчү кошкар биле хуна.

Юрий ДАРБАА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Юбилейлерге уткуштур

КҮҮСЕДИПТЕР АРГАВЫС БАР

Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның юбилейлеринге чедир санныг хонуктар арткан.Юбилейге уткуштур Кызыл хоорайда белеткел ажылдары шапкынчаан. Улуг ажылдар Кызыл хоорайның кудумчуларын чаартып кылырында чоруп турар. Ол ажылдарны кылып чорудуп турар "Тыва автоорук"эргелелиниң начальниги Даңзын-оол Чалзапович Ондардан кысказы-биле чугаалап бээрин диледим.

— 2004 чылда девискээр-орук фондузунуң бюджединде көрдүнгени-биле бо чылдың апрельден эгелээш июльге чедир Кызыл хоорайның кудумчуларының септелгезинге 6185 муң рубльдиң ажылдарын шиңгээдип алган азы 27,5 муң дөрбелчин метр оруктуң кырыкы каъдын асфальтылап чаарткан. Тодаргайлап чугааларга мындыг: Чехов кудумчузундан эгелээш Титов кудумчузунга чедир Ленин кудумчузун, Гагарин кудумчузундан Чүльдүм кудумчузунга чедир Щетинкин-Кравченко кудумчузун, Заводская кудумчузундан "Тыва газ" ААН-ге чедир Ровенская кудумчузун, Тыва эки турачылар, Красноармейская, Чүльдүм, Бүрен кудумчуларының септелгезин кылып дооскан. Ниитизи-биле бо кудумчуларның септелгезинге 9406,4 муң рубльдиң ажылдарын шиңгээдип алган.

Бо чылдың август 18-те ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың даргалааны-биле Кызыл хоорайның Пальмбах, Горная, Каа-Хем кудумчуларын асфальтылаарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Хуралга бо айтырыгга хамаарылгалыг яамыларның, ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң удуртукчулары киришкеннер. Бо чылдың август 20-ге чедир Каа-Хем кудумчузунда тудуп турар 60 аал чурттаар чурттарга бажыңының чанында тудуг богун аштап-арыглаарын дааскан. Кызыл хоорайның чагыргазынга Оюн Күрседи кудумчузундан Дружба кудумчузунга чедир кудумчунуң оюк черлериниң септелгезин чорударын дааскан.

Асфальт салыкчызы Толстых Александр.

ТР-ниң Чазак Даргазы Саңхөө яамызынга болгаш Кызыл хоорайның чагыргазынга Кызылдың кудумчуларының түр септелгезин (кудумчуларның оюк черлерин) чорударынга акшаландырыышкынны үндүрүп бээрин дааскан. Бир эвес ол акшаландырыышкын үезинде болу бээр болза, бис Чазактың-даа, Кызыл хоорай чагыргазының берген даалгаларын үезинде күүседиптер аргавыс бар.

Мурнакчы ажылчыннар: Логин Алексей, Толстых Александр, Доменян Владимир.

ТР-ниң Чазак Даргазы Кызыл хоорайның кудумчуларының септелгезин август 30-ге чедир доозар даалганы берген. Ам кылыр ажылдарга доктаарга мындыг: Пальмбах кудумчузунда 2910 дөрбелчин метр черни асфальтылаар, Горная кудумчузунда — 2613, Каа-Хем кудумчузунда — 4724 дөрбелчин метр черни асфальтылаар. Ынчаап кээрге бо чылын Кызыл хоорайның кудумчуларынга 13428,6 муң рубльдиң ажылдары шиңгээдип алдынар.

Кызыл хоорайның кудумчуларынга септелге ажылдарын шыырак техникалыг, асфальт салырынга мергежээн кадрларлыг орук-тудуг-транспорт бүдүрүлге кооперативи биле "Восток" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге кылып турар. Оларның кылган ажылы шынарлыг, ажылдап турары бүдүрүкчүлүг улус.

Бай-Хаак кудумчузун орук-тудуг-транспорт бүдүрүлге ажылчыннарының кылып турары.

Түңнелинде чүнү чугаалап болурул дээрге, Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның юбилейлеринге уткуштур белеткел ажылдарынга бистиң бүдүрүлгеге берген даалгаларын үезинде бедик шынарлыг кылып доозуптар бис дээрзин база катап бүзүредип тур мен.

Сергей ХЕРТЕК.

Реформа чоруп тур

МУРНУВУСТА – ЧААРТЫЛГАЛАР

Бүгү Россияның федералдыг хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарынга улуг өскерлиишкиннер дугайында РФ-тиң Президентизиниң 2004 чылдың март 9-та № 314 Чарлыын езугаар РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының тускай саавыр документилери бо санныг хонуктарда үнүп келир.

Бо хүннерде девискээрлерде турар долгандыр хүрээлелди камгалаар болгаш бойдус курлавырлар эргелелинде 2000 чылда каттышкан геология, суг, экология, арга ажыл-агый албан черлери ам база катап эде тургустунуп, аңгы-аңгы федералдыг албан черлери, федералдыг агентстволар кылдыр тургустунуп ажылдаарлар.

Арга-арыг ажыл-агыйы, геология, суг талазы-биле албан черлери федералдыг агентстволарга, бойдус курлавырларын камгалаар, хайгааараар албан чери РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызынга дорт чагыртыр албан чери болур. Ылгалыр чүүлү — республика девискээринде турар федералдыг албан черлери аңгы юридиктиг организация болуп, адырлар аайы-биле федералдыг албан черлеринге дорт чагыртыр, бот-боттарынга хамаарылга чок организациялар бооп тускайланып чоруй баарлар. Бир онзагай чүүл — Бойдус курлавырлар яамызындан экология албан чери ийи чарлып чоруй баар; экологтарның чамдыызы РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызынга бойдус курлавырларын шын ажыглаар талазы-биле күрүне хайгааралын чорудар тускай федералдыг албан чери болур, ооң мурнунда чылдарда дег инспекция ажылын катап чорудуп эгелээр, бир чамдыызы РФ-тиң Чазаанга дорт чагыртыр РФ-тиң технологтуг, атомнуг, экологтуг хайгаарал албанынче кирер. Шак мындыг өскерилгелер бисти манап турар.

Амгы үеде эргелел бодунуң эрги туружунда хевээр, тускай айтыышкын келгиже дээр ажылын сула салбайн ажылдап турар. ТР-ниң Чазааның № 226 айтыышкынын күүседири-биле камгалалдыг девискээрлерге хамааржыр Чагытай, Хадың, Дус-Хөл хөлдерниң санитарлыг байдалын хайгааараар база ол хөлдерниң эриктеринде дыштанган чоннуң соонда артып калган боктарын аштап-арыглаар хемчеглерни ап, ол хөлдерниң эрииндан ниитизи-биле 12 машина бокту чүдүрүп, тускай бок төгер карьерлерже аппарып төккен.

Тыванын Россияның составынга каттыжып киргенинден бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюн таварыштыр эргелелдиң специалистери "Восток" КХЭ-ниң ажылчыннары-биле Кызыл хоорайның кыдыында чыылган боктарны аштап-арыглааннар. Ниитизи-биле эргелелдиң ажылдакчылары бо чайын 8 субботникке кириштивис. Август 19-та хоорай адаанда бойдустуң чайгаар бүткен аржааны "Кундустугнуң" девискээрин арыглап-аштаар ажылга киришкен.

Эргелелдиң специалистери янзы-бүрү эртем конференцияларынга, симпозиумнарга киржип келген. Бо чылдың август 5-тен 7-ге чедир Бай-Тайга кожуунну төвү Тээли суурга эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Ол конференцияның кол сорулгазы — Бай-Тайга кожуунну девискээринге бойдус парыгын тургузары болур. ТР-ниң Чазаа Бүгү-делегейниң черлик бойдус камгалаар фондузунуң Алтай-Саян төлевилелиниң удуртулгазы база кожуун чагыргазы бо айтырыгны көдүрүп үндүрген. Кол сорулгазы — бо кайгамчык девискээрни камгалаары, ону шын ажыглаары.

Бойдус курлавырларын шын ажыглаар талазы-биле күрүне хыналдаларын чорудар албан чурум үрээн кижилерге болгаш организацияларга сагындырыг бижиктерни чорудуп, протоколдарны тургузуп, торгаалдарны онаап турарлар. Чижээлээрге, "Тыва алдын", "Ойна", Улуг, Биче Алгыяктарда алдын казып турар бүдүрүлге черлеринде хыналдаларны чорудуп эгелээн.

Эргелелдиң суг болгаш гидротехниктиг хереглелдер камгалалының талазы-биле килдис багай эвес ажылдаан. ТР-ниң Юстиция яамызынче 2005 чылда ТР-ниң девискээринге ажылдаар "Гидротехниктиг хереглелдерниң болгаш суг объектилериниң күрүне деңнелинде эртем хайгаарал чорудар талазы-биле программазын" ажылдап кылгаш киирген.

Эргелелдиң арга-арыг ажыл-агый албаны кышкы сезонга уткуштур белеткел ажылдарын чорудуп, административтиг бажыңның септелгезин кылып, субботниктерге киржип турарлар. Арга-арыг кодекизинге даянып алгаш, "Ойна" алдын-тывыш артелинге план езугаар хыналданы чоруткан.

Галина ШЫЫРАП,
РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының ТР-де Бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелелдиң экология килдизиниң специализи.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

• Эрткен вторникте Астрахань областың губернатору Анатолий Гужбин чүрээнге дегдиргеш, 59 харлыында мөчээн. Губернаторну сөөлгү орукче үдээринге киржип, Россияның президентизи В.Путин ында чеде берген болгаш Анатолий Гужбинни Россияның девискээринде эң дээре удуртукчуларның бирээзи деп үнелээн, областың мурнунда чугула сорулгаларны айыткан.

• РФ-тиң Чазаа М.Фрадковтуң даргалаашкыны-биле эрткен ээлчеглиг хуралынга 2005 чылда чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң 2007 чылга чедир перспективазының айтырыгларын чугаалашкан. 2007 чылда иштики ниити продуктуну 6,5 хуу өстүрериниң бүгү үндезиннери барын аңаа тодаратка.

• Таджикистанның хамаатызы Нургалиев Красноярск хоорайга наркотиктиг героин садып тургаш, туттурган. Ооң өөрүн дилеп турар.

• Молдавияга меге паспорттар кылып, байып турган бөлүк кижилерни сойгалаан. Россий бир паспорт кылгаш, 700 доллар ап турганы илерээн.

• Көрей чартык ортулукка болган күштүг шуурган улуг үрелиишкиннерни болдурган. Ол шуурган ам Камчатка ортулукче углуг бар чоруур.

• Литваның найысылалы Вильнюсту Европаның чиге төвү деп эртемденнер санап үндүрген, ынчалза-даа ооң шын-мегези ам дээрезинде эки билдинмес.

• Приморье крайда ногаадан хораннанган кижилерниң саны көвүдеп турар. Кыдаттан кирген ногааларның шынары куду, кудумчуларга чөпшээрел чок кайы хамаанчок садыглаарын хоруп турза-даа, күш четтирбейн турар.

• Япон инженерлер чурттаар бажың иштинге ужар хензиг робот-вертолетту чогааткан. Робот-вертолетта тургускан компьютерниң дузазы-биле бажыңга артып калган бичии чаштарның чүнү кылып турарын ада-иези өске черлерге тургаш, билип ап болур.

• 28-ки Олимпий оюннары. Россияның Олимпий комитединиң президентизи Леонид Тягачевтуң медеглээнин езугаар алырга, бистиң спортчуларывыс ам дээрезинде арай чедимче чок бооп турар, ынчалза-даа эки көргүзүглер ам көстүп эгелээн. РФ-тиң командазынга үшкү алдын медальды чаалап берген Ирина Коржаненко (ядро октаары) снарядты 21 метр 6 см ырадыр октапкаш, рекорд тургускан. Аңаа алдын медальдан аңгыда, 60 муң доллар шаңналдың бижиин тывыскан.

(Агентилелдер медээлеринден).

Айтырыг-харыы

ЭДЕ КӨӨРҮ ЧУГУЛА

Бистиң Кызыл хоорайда төп рынокту кыргыс националдыг саарлыкчылар ээлеп алган.

Соңгаар хоорайларда көрүп чоруурга, төп рыноктарын боттарының саарлыкчылары ээлеп турар, өскээртен келгеннерге өске шөлдер айтып берген боор. Ынчангаш кыдат, көрей, кыргыс рыноктар дээш-ле чоруй баар. Бистиң Кызыл хоорайга база ынчалза кандыг үвел? Тус черниң чурттакчыларын садыг-саарылга, рынок экономиказынга чаңчыктырарынга ол улуг рольду ойнаар эвес бе?

Хоорайның кедээзинде 50 дугаар садыг чанында улуг рынок шуут куруг чыгыы. Ону кыргыс коммерсантылар рыногу кылгаш, оларны ынаар көжүрзе чүл? Барааны эки, өртээ чиик болза, каяа-даа тураргa, садып алыкчылар сүрүп чеде бээр болгай. Оон ыңай авторынокту чүге дүжүрүп каапканыл? Аңаа ажылдап турган хамык саарлыкчылар төп рынокче сырлып келген. Чамдыктары бараан садар чер тыппайн, тоялап чоруп берген. Бо ийи айтырыгны даргаларывыс дарый харыылап, шиитпирлеп берген болза.

Бөлүк сайгарлыкчылардан.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо үстүнде чагаада ийи-ле айтырыгга харыы алыр дээш август 18-те Кызыл хоорай чагыргазының муниципалдыг өнчү-хөреңги башкарар комитединге чеде бердим. Ук албан чериниң даргазының оралакчызы ак баштыг улгады берген кижи-биле (хүндүлээш адын адавайн) баш удур телефоннажып алган кижи мен. Ол дарга мени дыңнап чоруй, ыяап-ла кол дарга Хеймер-оол Көкович Кууларже кирер болза эки боор дээрзин сүмеледи. Ынаар кирер дээримге, секретары силерни эртен 9 шакта хүлээп алыр болду дээрге, чоруптум.

Эртенинде август 19-та эртенгиниң 9 шакта айыткан үезинде ол-ла эжикке келдим. Богда, «беш минута» эгелей берген болду. Бот-дугайты үеге дыка харам кижи мен. Ийи шак иштинде «беш минутаның» төнерин манап келдим. Иштимде дыка хомудап олурдум. «Беш минут» эрттирерин билбес эвес, мени та чүге 9 шакта хүлээп алыр болган дарга чүве. Хеймер-оол Көковичиже арай боорда киргеш, бөлүк саарлыкчыларның чагаазын төндүр номчувайн чыдырымда-ла: «Чок, чок! Кижилерни кыргыс-ла дээш хоорайдан үндүр ойладырга болур бе? Каяа садыглаары хамааты кижиниң бодунуң эргези» — деп чоруй, — «Азы мында мээң оралакчым-биле чугаалажыптар силер бе? — дээш, даргам мени эдертип алгаш үнеринге белеткени берди. «Чок аан, дарга, кыргыс саарлыкчыларны хоорайдан үндүр ойладыр эвес, оларга тускай садыглаар шөл аңгылап бээриниң дугайында чугаа чоруп турар» — деп чорумда-ла, Хеймер-оол Көкович мени дүүнгү-ле оралакчы даргага эккелди. Дүүн ол оралакчы мени бо улуг даргазынче чоруткан болгай. Улуг дарга мени дедир оозунга эккелген. Оон оралакчы меңээ 2004 чылдың апрель 14 Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгактың №127 шиитпири-биле авторынокту хаарының дугайында документини көргүстү. Ийи-ле айтырыгга харыы дээш ийи хонук чараанымга ам-даа хомудап ор мен. Ийи айтырыгга ийи дарганың ийи хүн иштинде канчаар харыылаанын үстүнде чагааның ээзи бөлүк саарлыкчылар мээң бо бичии үүлүмден билип-ле алыр боор.

Сайгарлыкчылар дээрге хоорай бюджединиң бир «долдурукчулары» болгай, оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузары хоорай чагыргазындан кол хамааржыры билдингир. Сайгарлыкчыларның көдүрген чөптүг айтырыынга, ону харыылап турар даргаларның тоомча чок, чөгенчиин кайгадым. Даштыкы сайгарлыкчыларның аңгы рыногун Кызыл хоорайга тургузары чугула деп чөптүг айтырыгны олар көдүрүп турар. Ынчаар тургузуп каар болза, корум-чуруму-даа эки болур, үндүрүг ажылдакчылары хынаарда-даа эптиг. Бо айтырыгга хамаарыштыр «хүндүлүг» даргаларым чөптүг шиитпирни үндүрер боор деп идегеп артым.

Борис ОНДАР.

ХООЧУН ТАРААЖЫ

Пенсионерлер Шагар, Хунай-оол алышкылар база Доткан-оол ышкаш, тарып, өстүрүп алган дүжүдүн чон-биле үлежип чоруурларның бирээзи Базыр-оол Бүргүй-оолович Ховалыг болгай. Ол бо чылын 1-1 шоодай ак-тараа, чиңге-тарааны холбиле чажып тараан. Үнүжү-даа эки-дир.

Өг-бүленің улуу Базыр-оол Ховалыг Кызылда механизация училищезин дооскаш, төрээн «Искра» колхозунга механизатор бооп, 1995 чылга чедир ажылдааш, ам инвалид-пенсионер апарган чурттап чор ийин. Суму девискээринде тараа шөлдериниң дөгерезин аңдарып, дүжүдүн ажаап ап келген кижи. Ам-на бодун тараажы мен деп биле берген. Ол чугаалай-дыр:

«Суму девискээри тайга чоогунуң зоназынга хамааржыр, өске черлерден кара хөрзүнү-биле ылгалыр чер» деп, агроном Щорс Севилбааевич Монгуш бистерге бо-ла сагындыра бээрин ууттунмас дүжүт ажаап ап тургаш, билдивис ийнен. «Шын» солундан номчуурумга, сайыт Алдачи баштаан бөлүк специалистер бистиң шөлдеривисти эргип көргеш, бедик дүжүт алырының барымдаазы бар чер-дир деп бадыткааннар болду.

Шаанда бистиң кожуунга 27 муң гектар черге янзы-бүрү культураларны тарып, бедик дүжүттү ап турду (а бо чылын бүгү Тывада 25 муң гектар тараа тараан-дыр). Хөндергейниң, Теве-Хаяның, Кур черниң тараазын ажаарынга дузалажып, өске өөрүм-биле шырбайып турганымны кайын уттур мен. Тараалаң Чодарның, Чаңгыс-Хадыңның, Доскаарның, Кызыл-Хавактың, Белдирниң шөлдери караамда иле көстүп тур. Онзала черлер, мээң чуртум!

Тыванын ССРЭ-ге каттышканының 20 чыл ою боор, 1964 чылда Кызыл-Хавакка кежээликтей тараа кестирип турумда, чычаан маңнап келди, партия обкомундан Михаил Клаевич Мендуме биле райком секретары Шулуу Даваевич Куулар болдулар. Кончуг чазык, чугаакыр, баштак даргалар болган. М.Мендуме олургаш: «Мээң биле атташ чыгыы мөнделе дээр семис тарбаган эъди чигеш, хондур маңнап турдум ийнен» дээш каттыра-каттыра комбайн кабиназынче үнүп келген. Биче сеткилдиг, бөдүүн чаңныг ол дарга мени улам сорук киргенин база утпас мен.

Ынчаарда совхозка 64 комбайн турду. Ам чүгле 2 «аът» арткан, чамдык кезектери чок, анаа турар-дыр. Ол үеде мен керээ езугаар 800 гектар черниң культураларын ажаарын хүлээнгеш, кызыдып турдум. Мээң бастырган тараамны 40 машина үзүктел чок сөөртүп турду. Бөгүн аңаа бүзүревес чыгыы боор силер. Шынап-ла, ындыг турду. Комбайн 8-10 метр шөлдү кезерге-ле, 2,5 тонна тараа бункерни дола бээр, 40 машина ынчангаш үзүктел чок ажылдап турган.

Кажан ажаап алыышкын доосту бээрге, амыдыралымга ажыглаары-биле база 2,5 тонна тарааны берген. Ынчаардагы амыдыралымны ам кээп бодаарымга дүжүмге-даа кирген ышкаш сагындырар. Шынап-ла, чүү турбас дээр силер. Кукуруза олуртуп тургаш, чаа үнүштүң ужурун билир эвес, кандыг түңнелдиг болур эвес дээш ооң үрезинин шоодайларга ургаш, шыгыдары-биле сугга суп каан мен. Дараазында хүн шөлге ханакарактай чаштырдым. Аъттыг кижи безин көзүлбес бедик сыптыг кукуруза үнген. Ол дээш өөрүм-биле кады республика чарыжынга мурнааш, шаңналмакталды алган бис.

Бистиң дуржулгавысты өөренип алыр дээш Балгазындан бөлүк кижилер келген чүве. Үрезинни шыгыдып алгаш тарыырымга, бедик дүжүт үндү деп дуржулгам дамчыдып берип олурдум. Картофельди база ындыг арга-биле олуртуру чугула чүве-дир деп билген мен. Целлофан шоодайларга ургаш, шыгыдып каарга 3-4 хонганда бүүректери агарып үнүп кээрге олуртурга эки чораан.

Мооң ужурунда кандыг-даа культураны суггаттыг шөлдерге тарыыры чөптүг деп чүве ол-дур ийин.

Базыр-оол Ховалыг бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылы дээш Ленинчи юбилей медалы, партия обкомунуң, Сайыттар Чөвүлелиниң, райкомнуң Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан. 1968 чылда комсомолдуң 60 чыл юбилейинде ооң Хүндүлел номунга адын киир бижиттирген. Ооң оглу Аян адазының изин базып, механизатор бооп ажылдап чоруур.

Россияның составынга Тыванын бактаап киргениниң 60 чыл юбилейин Базыр-оол Ховалыг элбек дүжүт, ногаа, картофель өстүргеш, бай-байлак уткуурун күзээли.

Дадар-оол САТ.

Бажың-Алаак суур.

Юбилей

ӨСКЕН СУУРУМ—ЧОРГААРАЛЫМ

Чөөн-Хемчик кожуунның каас-чараш бойдус чурумалдыг суурларының бирээзи Чадаана хем эриинде турар Теве-Хая суму дизимзе, хөөрем чок. Долгандыр делгем шынааларлыг, карак четпес хову-шөлдерлиг, кадыр көк-көк дагларлыг, каас хевис чадып каан дег, калбак ногаан шык кыдыында кайгамчык онзагай суму чүве. Олче кирер орукта арт кырында шууштур чыдар чүүктүг тевелер ышкаш хаялар бар. Бойдустуң ол боду бүткен чурумалын көрген кижилер магадап ханмас. Ынчангаш сумуну ынчаар адаан.

Теве-Хая 1934 чылда үндезилеттинип тургустунган. Бо чылдың август 27-де 70 чыл оюн демдеглээр деп турары кончуг өөрүнчүг. Эрткен үүс чылче хая көрнүп көөр болзувусса, ооң төөгүзү солун.

Тыванын көдээ ажыл-агыйының бир дугаар дуржулга-бүдүрүлге станциязын суур-биле деңге 1934 чылда Теве-Хаяга тургускан. Сөөлүнде чон ону үлегерлиг станция деп адап турду. Теве-Хая суурга өске сөөктүг хамааты чон хөйү-биле чурттап чорду. Тывалар-биле акы-дуңма орус чоннуң төлээлери аразында быжыг найыралдыг, бай-шыдалдыг, тодуг-догаа чурттап, ажылдап чораанын караам-биле көрүп өстүм. Эгин кожа эптиг-демниг чораанындан тывалар, хамааты чондан хөйнү үлегерлеп өөренип алганы чажыт эвес. Суурнуң чурттакчылары хаван, дагаа, өдүрек, кас дээш, өске-даа азырал амытаннарны, мал-маганны хөйү-биле өстүрүп чордулар. Чоннуң социал амыдыралының деңнелидаа бедик. Кижилерниң күш-ажылга ынаа, бедик көдүрлүүшкүнү, тура-соруктуу болгаш демнии-даа кончуг. Арагалаар, оорланыр, кем-херек үүлгедир, албыстадыр чашпан-сиген тыртар кижилер ынчаарда шуут турбаан.

Культура одаа куруг турбас, аныяктарның бир чыглыр чери ол. Кино, концерт, танцы-сам, бильярд, теннис дээш, янзы-бүрү темалыг кежээлерни культура ажылдакчылары доктаамал организастап эрттирип чордулар. Аныяктар чай боорга хол бөмбүү, баскетбол, кыш боорга хоккейлээр, хаактаар турду.

Эрткен чүс чылдың 60-70 чылдарында Теве-Хаяга 8 чыл школазы турган. Мен ол школага өөренип чордум. Үстүкү класстарны Чадааананың 2 дугаар школазынга өөренип доостум.

Сезен чылдарда чоннуң киржилгези-биле аңаа немей тудуг туткаш, ортумак школа кылдыр эде тургускан. Ам ол школаның доозукчуларының аразында кандыг эртем-билиглиг кижилерни чок дээр. Оларның ажыл-агыйын, албан-дужаалын, эртем-билиин бижиир болза, бүдүн ном-даа үнүп болур. Оларның чедиишкиннеринге чоргаарланмас, өөрүвес аргажок. Бо кыска үүлүмнү доозуп олура, чаңгыс чер-чурттугларымга бүгү-ле үүлдерге экини, сүлде-сүзүү кезээде бедик чоруурун күзедим!

Николай ДОНГАК.

Кызыл хоорай.

Чаңгаалар аразындан

ЭСКЕРБЕЙН ТУРАРЫ ЧИКТИГ

Хеп-хенертен коммунизмниң сандарааны чамдык кижилерниң байып-мандыырынга, чамдыктарының кедергей ядамык берге байдалдарга чедире бергенин ам эскерип турар бис. Ооң түңнелинде чамдык кижилер акшакөпеекти, материалдыг эт-хөреңгини ажыт-чажыды-биле олчалааны тодаргай.

Кижи кижилер аразынга чоруур, ынчангаш кижи кижизиг мөзү-шынарлыг болур ужурлуг. Маады Дондупай дээрзи Маадыларның нояны чораан Лопсан-Осурга соп чиири-биле сувай бени чедип эккеп бээрге, ноян хорадааш: «Хээли берип турардыр сен, доп-дораан ырат, шаажылап болур ужурлуг кижидир сен» дээш сывырыпкан дижир чүве. Амгы үеде ындыг «сартыктан» ойталаар кижи тывылбас хире апарганы ол бе?

Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Аксы суурда угааны кошкак аарыг ургуларның бажың-интернадында ажыл-агый эргелекчизи болуп «ажылдап» турар Сали Бабажанов дээрзиниң кадагалап турары үнелиг үүл складтарын «оорлар» каш удаа үптедилер ийин. Сөөлгү катап ооң складындан чаңгыс дүне 115 муң рубльдиң 6 соодукчузун «оорлар» олчалады. Оорлар «ажылдап-ла» турар, тывылбас, шимээн чок, чиде бээр-дир. Бо херекти кожуун прокурору С.Скромин, кожуунуң шагдаа ажылдакчызы капитан Андрей Сат билирлер. Бо дугайын республиканың социал камгалал сайыды турган В.Очур-оол, оралакчы сайыт Л.Варламова база дыңнаан, билир дээр чүве.

Дерзиг-Аксының бажың-интернадының санитарлыг байдалы негелдеге ыракта дүүшпес. Чер адааңда хирлиг суг дамчыдар хоорзалар шуут ажылдавастаан. 70 тонна хирлиг суг арыглаар оңгар-септикти бүдүү дуй базырып каан. Уруглар чурттап турар бажыңнарның дужунда тудуг төлевилелинде көрдүнмээн оңгарларны кара туразында кастыргылааш, хирлиг сугларны чер адааңда сиңирип турар. Ол суглар кайнаар барып турары билдингир ышкажыл.

Францияның дузаламчы акшахөреңгизи-биле туттурган чаа чунар-бажыңдан үнген хирлиг сугну ийи чыл дургузунда үндүр сордурбаан. «Сугну үндүр сордуруп турар бис» деп, Бабажанов чугаалап-ла турар. Мында уруглар ойнаар девискээрни эрткен кыжын блок бетоннар-биле долгандыр кажаалаан, тудуг чурум-негелдезинге таарышпас, ол херим блоктарда фундамент чок болганындан барып дүшкеш, айыыл-халап үндүрүп болур. Ооң төлевирин канчаар боттандырганы билдинмес.

Кызылдан хыналда кылып кээп турар хире, ынчалза-даа хынакчылар Бабажановтуң оптуг төнмес-батпас, орустаан, узбектээн хөй чугаазынга бүзүреп турар. Ооң мындыг эреңгей ажылын коллектив кежигүннери эскербейн эрттирип турары чиктиг.

Алдын-оол МААДЫ.

Каа-Хем кожуун,
Дерзиг-Аксы суур.

ИЗИҢЕРНИ САЛГАП АЛДЫМ

«Ниити билиг школаларынче эр башкыларны хаара тудары — хүннүң сорулгазы».

(2004 чылда Чазак Даргазының Айыткалындан).

Дөртен ажыг чыл школага башкылап, бичии уруглар-биле ажылдап келген болгаш хүндүлүг дыштанылгаже үнзүмзе-даа, школага доктаамал баар, уйнуктарымның кичээлдеринге олуржур, харыыларын дыңнаар, башкыларының ажылын сонуургаар, арга-сүмемни-даа айты бээр кижи мен.

Бо удаада Чадааананың бир дугаар школазында башкылап турар дуңмамның оглу Андрейканың өөренирин сонуургап чеде бердим. Орус дыл, сан кичээлдеринге олуруштум, онзагай чүве-даа болбады. Үшкү кичээлди база манап алдым. Коңга хапкан. Классче бодунга аажок тааржыр костюмнуг, шевергин, ортумак сынныг, аныяк башкы оол кирип ор. Бирле байырлалда келген-биле дөмей чайынналдыр хүлүмзүрүвүшаан, өөреникчилерин чаптап, эргелеткен дег: «Экии, уруглар!» деп мендилешти. Элээн болганда башкы сценада артистер дег, катаптаттынмас аян-биле шүлүк номчуп эгеледи.

Сөөгүмден каннап каан дег
доругуп ап,
Сөзүм, домаам база шынчы,
быжыг боор мен.
Озал, шүшпең, хирлиг,
чуттуг, пөрүк эвес,
Орлан-эрес, арыг-силиг,
дидим боор мен.
Шугул, бардам, тенек эвес,
адыыргавас,
Шулу бодум бүдүжүмден
сеткилим ак
Өөредилге, эртем-билиг –
чырык оруум,
Өштүглерни ажар, тиилээр
чидиг чепсээм.

— Бо шүлүктү Агбаан оглу Степан Сарыг-оол бижээн. Өөреникчи кижи кандыг болурун мында тода көргүскен-дир. Ам мен силерден бо шүлүктүң тургузуунуң база уран-чечениниң дугайында айтырар мен, шүлүктү кичээнгейлиг номчуп алгаш, харыылаар силер, уруглар — дээш, башкы үш-дөрт хире айтырыглар салды. Өөреникчилер мурнун былаажып харыылап тур.

— Эрткен кичээлде Салчак Бүрүшкек оглу Молдурганың бойдус камгалалының дугайында шүлүүн өөренген болгай бис. Ону кым чугаалаптарыл? – деп башкы чугаазын төндүрбейн чорда-ла, шупту холдарын көдүрүп, «мен-мен, башкы» деп чанныр чыгыы дилей бердилер. Башкы сес өөреникчини одуруглай тургузуп алгаш, кижи бүрүзү бир одуруг чугаалаар онаалга берди. Ынчалдыр ол арга-биле каш минута иштинде хөй өөреникчи шүлүктү чугаалап, демдектерни алыр аргалыг болду. Ынчалдыр кичээлде кымнар эки харыылаанын түңнеп, келир кичээлде шээжилеп келир онаалганы берип турда, кичээл доозулган.

Ол кичээлдиң төнгенин безин эскербейн барган болдум. Кижини чайгаар хаара туда бээр, солун, хөглүг темпилиг кичээл болду, арта-ла кыска ышкаш сагындырар. Оон эгелээш-ле аныяк башкы Сат Херел-оол оглу Сылдыс-оол-биле таныжып, чоокшулажы берген мен. Ооң чөпшээрели-биле кичээлдеринге олуржуп, класстан дашкаар эрттирип турар секцияларынга, бөлгүмнеринге барып, сонуургап, өөреникчилер-биле харылзаазын магадап келдим.

Өөреникчилерниң кичээлдерге активчи чоруу, сонуургалының чылдагааны башкының кичээл бүрүзүнге чаа, солун аргаларны дилеп, тып ажыглап турарынга немештир олар-биле класстан дашкаар кончуг хөй ажылдарны чорудуп турарында дээрзин эскердим. Хөй янзы маргылдаалар, секциялар, бөлгүмнер, викториналар, ребустар, кроссвордтарның тиилекчилери хана-солуннарны бо-ла үндүре кааптар. Бо бүгүнү кылып чорударынга башкыга 4-7 класстың өөреникчилери «Чечен чогаал» бөлгүмүнүң өөреникчилери дузалажып турар. Башкы боду база чуруур, шүлүк бижиир, хөгжүмге ынак. Оюн-тоглаа үезинде өөреникчилери-биле бир демниг, олары ону үргүлчү долгандыр үглеп алган чоруур.

С.Х.Сат — чаа-ла 25 харлыг аныяк башкы. Ооң ада-иези бүгү назынында көктүг-шыктыг Хөндергейге хөне, кодан сыңмас малын малдап чораан ат-сураглыг малчыннар. Херел-оол Дуган-оол оглу биле Сапый Дырташ уруу Саттар 12 ажы-төлдүг, оларының 11 дугаары — Сылдыс-оол. Уругларының адазы он чыл бурунгаар аарааш элекке «бурганнай» берзе-даа, маадыр ие, «Иениң алдары» медальдарның бүгү чергелериниң эдилекчизи ажы-төлүнүң быжыг чөленгиижи болуп арткан. Ам 70 харлыг-даа болза, кадык-сергек, чиик адак амыдырап-чурттап орар. Чоннуң чоон оруунче үндүрүп каан ажы-төлүнүң аразында 3 башкы, 2 бухгалтер-экономист, 2 садыгжы, бир-бир сайгарлыкчы, каайлы ажылдакчызы, повар-кондитер дизе-ле, кымнарны чок дээр.

Сылдыс-оол Сат Хөндергей ортумак школазын дооскаш, Кызылдың башкы училищезинге өөредилгезин уламчылаан. Ону дөозуп тура, эге школа башкызы, садик назылыг уруглар башкызы, чурулга-хөгжүм уран чүүлүнүң башкызы болуп, дипломну холга алган. Школага-даа, училищегедаа өөренип турган үезинде ол шүлүк бижииринге сонуургалдыг болгаш «Дамырак» чечен чогаал каттыжыышкынынга кичээлдеп, бижип алган шүлүктерин улуг чогаалчыларга көргүзүп, аргасүмезин ап келген. А башкылай бергеш, школага чогаал бөлгүмүн тургузуп алган.

Төрээн школазынга кээп, ынак башкыларының аразынга ажылдай бээрге, олар аңаа улуг деткимчени көргүзүп, аргасүмезин кадып, дузалажы бергени аңаа аас-кежик болган болбайн канчаар. Башкыларының аразынга ажылдаары дээрге улуг харыысалга болгаш чоргаарал дээрзин ол билип турган. Өнермаа Борбаановна Санаа, Светлана Коңзулаковна Сат, Наталья Чигир-ооловна Монгуш болгаш өске-даа башкыларының деткимчези дээш аныяк башкы өөрүп чоруур. Башкы бүрүзүнүң бот-тускайлаң чогаадыкчы дуржулгазы турар ужурлуг деп чүвени база ол билген. Башкылары база чогаадып, дилеп тыварын сүмелээн. Ынчан ол эге школа башкызы кижи кайы хире күш үндүрерин, ооң бергезин ылап билген.

1-ги класска хүлээп алган өөреникчилери 4 класс апарганда, тыва шүлүк чогаалын уругларга утказы билдингир, доктааттынгыр болур аргаларны дилеп эгелээн. «Шүлүктү 2-3-даа кичээл дургузунда өөредирге эки түңнел чок боорга, чаа арга чогаадыр ужурга таварышканым ол. Баштай шүлүктүң тема, идея, уран-чечен аргалары, тургузуу, хевирлери деп чүл дээрзин угаадып, оларны канчаар ажыглаанын сайгарып, утказын тодарадып, кезектерге чарып алыр дугайында беседа чорудардыр мен» — деп, ол чугаалаар. Эге школа программазында кирбейн турар-даа болза, башкы ону шенеп, эң-не билдингир аргаларны ажыглап, уругларның сонуургалын чедип алган. Ынчалдыр-ла шүлүк бөлгүмү тыптып келген. Уруглар шүлүктерни боттары безин шорбарлаптар апарган. Кол-ла чүве өөренген шүлүктү кезектеп, одуруглап, бот-боттарынга улажып тургаш, кончуг дүрген доктаадып алыр апарганнар. Удаааанда ол ажыл кожуун чергелиг дуржулга апарган. Бир чыл эрткенде, республиканың эге класстар башкыларының семинарынга улуг үнелелди алган. Ол дуржулга дараазында чылын республиканың эртем-практиктиг конференциязынга бирги черни алган.

Олег Сувакпиттиң «Тыва уруглар чогаалы» деп номунуң бирги кезээнге «Тыва уругларга шүлүктерни бөлүктеп өөредири» деп темага ажылды биживишаан, ооң-биле чергелештир «Эге школага чечен чогаалдың долу сайгарылгазын чорудары» деп ажылды ол бижип турар. Турасоруктуг аныяк башкы ТКУ-нуң тыва дыл болгаш литература салбырында бот-өөредилге-биле өөренмишаан, төрээн дылының арыын чедип алыр ажылды күштелдирер дээш бодунуң күжүн харам чокка берип чоруур. Мындыг аныяк башкыларга салгалдарывысты бүзүревейн, кымга бүзүрээр боор.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
"ТР-ниң школаларының алдарлыг башкызы".

(Гонорарын солунга арттырдым).

АЖЫКТЫГ ДЫШТАНЫЛГА

Шагаан-Арыг хоорайның тус чер гимназиязының киржилгези-биле уругларның күш-ажылдың болгаш дыштаныльганың «Гимназист» отряды бо чайын ажыттынгаш, ажылдап чайлаан. Уруглар хостуг үезин чөп ажыглавышаан, хоорайынга ажыктыг чүүлдерни кылган. Ада-чурттуң Улуг дайынының маадыры, капитан Түлүш Балданович Кечил-оолдуң тураскаалын кылган шөлчүгешке 200 чадаң ыяштарны, хадыңнарны олурткан. Хоорайның өске-даа тураскаалдыг черлеринге чечектерни, ногаан ыяштарны олуртканнар. Дарина Дамдан, Аргызуль Турдиева, Айлымаа Маадыр-оол, Солаңгы Монгуш олар эң-не идепкейлиин көргүскеннер.

Чаңгыс-ла хомуданчыг чүүл – уругларның ажылдап каан акшазы ам-даа төлеттинмээни.

Уругларның күш-ажылын үнелеп, хоорайывыска камныг болурунче шуптуңарны кыйгырып тур бис.

М.РОМАНОВА,
гимназияда башкы.

БАШ УДУР БОДАНЫЫЛЫ

Сөөлгү үеде назы четпестер ортузунда кем-херек үүлгедиглери өзүп, чер кезип тояап чоруур, арага-дарыже сундугар, хөй-ниитиге хора чедирер кижилерниң саны көвүдеп турары хомуданчыг. ИХК-ниң назы четпестер-биле ажыл чорудуп турар инспекторлары бир айдала 250 хире элээдилерни корум-чурум үреп турда тудуп, олар-биле ажылдап, хемчеглерни ап турар. Ол хиреде-ле байдал дүшкүүрлүг болуп артпышаан.

Назы четпээн корум-чурум үрекчилерин түр када тудуп тургузар төпте инспектор, милицияның капитаны Ажыкмаа Бичендеевна Байкара ажылынга хамаарыштыр мынча деп чугаалаар:

— Бистиң төп Кызыл хоорайның чөөн талазында турар. Ол дээрге ТР-ниң ИХЯ чанында назы четпээн корум-чурум үрекчилерин түр када тудуп тургузар чер-дир. Маңаа административтиг чурум үрээн азы хөй-ниитиге айыылдыг чурум үрээни дээш назы четпээннерни эккеп турар. Чамдыктарын РФ-тиң Өөредилге яамызының берген путевкалары-биле республикадан дашкаар тускай школаларже болгаш хааглыг хевирниң профтехучилищелеринче чорудуп турар.

Төптүң кол сорулгазы — эрге-хоойлу камгалаар органнарның дузазы-биле назы четпестерниң корум-чурум үрээр чоруун баш удур болдурбазы, ооң болу бээр чылдагааннарын илередип тывары. ХБАБ-тың дузазы-биле төп элээдилерниң шын ат-сывын тодарадып, ада-иелер, школа башкылары, наркология диспансери, назы четпестер херектериниң комиссиязы-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. Быжыкпаан чаш организмге арага-дары, таакпының хоразының дугайында тайылбырларны доктаамал чорудуп келген. 2004 чылдың январьдан июньга чедир 5 ай дургузунда төпке 444 элээдилерни туткан. Оларның хөй кезии арага-дары, пиво ишкеш, азы хөй-ниити черлеринге эзирик чорааш туттурган. 91 кижини Россия Федерациязының кеземче херектериниң статьяларында айытканы езугаар колдуунда оорсук,үптээшкин, кижиниң кадыынга хора чедиргени дээш тудуп хоругдаан.

ИХЭ-ниң даргазының доктаалы-биле бо төпке чүгле 48 шак азы 2 хонук тудар эргелиг бис. Бир эвес уругларның херээ аар азы катап-катап херек үүлгедип, арага ижип турган болза, инспекторлар материалдарын чыггаш, хоорай судунче киирер. Судьялар херээн өөренип көргеш, 2,15,30 хонукта тудар. Төпке келген уруглар-биле ол-ла хүнден эгелеп кижизидилге ажылдарын чорудуп, ада-иелеринге 24 шак иштинде дамчыдып дыңнаткан турар ужурлуг бис. Кижизидилге үезинде нарын айтырыглар база тургустунуп кээп турар. Оларның хар-назы талазы-биле алырга, ылгалы улуг: 7-ден 18 хар чедир оол-даа, кыс-даа уруглар бар. Ынчангаш кижи бүрүзү-биле кижизидилге ажылы база аңгы-аңгы. Элээдилерниң хөй кезии эң-не бөдүүн сагыыр ужурлуг дүрүмнерни безин билбес боор. Кыска үе дургузунда уругларны өөредип, төптүң тургусканы хүн чурумун сагыдар дээш ажыл чоруп турар. Мындыг назы четпестерниң ада-иелери дээрге колдуунда ажыл чок, арагалаар, чер кезип тояар, социал байдалы нарын, чединмес кижилер боор. Амыдыралы четчир, бажың-балгадында шуптту чүве четчир элээдилер база таваржыры ховар эвес. Бо чыл эгезинден 131 элээдилер арага, пиво ишкен дээш туттурган. Тускай комиссия бо уругларның ада-иелерин акша-көпеекке торгап, олар-биле беседа ажылын чорудуп турар. Оорланып турар уругларның хөй кезии сөөлгү үеде компьютер залдарында ойнаар автоматтарга хөй акша ойнап алыксааш, оорланган боор. Мындыг херектиг назы четпестерниң байдалын өөренип көрүп тургаш, ада-иелеринге хүлээдип берип турар бис. Кандыг уруглар турбас дээр.

Назы четпес бир оол чаңгыс эвес удаа хөй-ниити черинге чурум үрээни дээш судьяның шиитпири-биле 30 хонук шиитпирген. Оол туразы улуг, хорадаачал, чүнү-даа херекке албас, чугаа дыңнавас боорга, телевизор көөрүн, даштыгаа агаарлаарын хораан турган. Ындыг хемчег түңнел бербээн. Ооң-биле оожум чугаалажып, көгүдерге ол чугааны дыңнаар апарган. Элээн үе эрткенде, оолдуң аажы-чаңы эки талазынче өскерилген. Ынчалза-даа кижизидикчи коллектив ооң берге аажызын төнчүзүнге чедир эдип четтикпээн. Амгы үеде ол Омск хоорайда хааглыг хевирниң тускай училищезинде өөренмишаан, ында кижизиттирип турар.

Төпте элээдилерге таарымчалыг бүгү байдалдар тургустунган: библиотека, телевизор, видеоаппаратура, музыкалыг төп, ойнаарактар дээш, чүнү чок дээр. Бир хүнде 4 катап амданныг чемни чип турарлар. Янзы-бүрү лекция, беседа доктаамал чоруп турар. Ынчалза-даа ада-иениң деткимчези, сагыш човаан сеткили чокта уругларга берге болуру чугаажок.

Артур КАРА-САЛ.

Суд залындан

ЧӨПТҮГ ШИИТКЕН

Тыва Республиканың Дээди суду бо чылын РФ-тиң Кеземче Хоойлузунуң 322-ги чүүлүнүң 2-ги кезээнде көрдүнген кем-херек үүлгедиишкинин кылганынга буруудадып турган Хүреш-оол Сотпаевич Сат биле Элбек Ким-оолович Чөкпектиң херээн өөренип көрген. Аңаа ТР-ниң Дээди судунуң судьязы С.К. Аракчаа шиитткекчилээн, буруудадыр таладан ТР-ниң Прокуратуразының күрүне чергелиг буруудадыкчызы С.А. Чернова, болчур таладан адвокаттар Ж. Мурманэ, Д.Д. Дажимба, О.А. Лопаева олар киришкен, Б.С. Дамдын очулдурукчулаан.

Х.С. Сат биле Э.К. Чөкпекти 2003 чылдың майда Моолдуң корум-чурум камгалаар органнары Моолдуң Кеземче Хоойлузунуң 89-ку чүүлү езугаар кеземче херээнге онааштырган турган. Олар Улангом хоорайның кара-бажыңынга хуусаазын эртирип турда, ооң ажылдакчылары Сат биле Чөкпекти эттеп, арнынга таакпы өжүрүп, куду көрүп турган болуп турар.

Хуусаа доосту бергенде, оларны 2003 чылдың сентябрь 19-та «Боршоо» заставазынче российжи талаже дамчыдып бээри-биле эккелген, ынчалзадаа ол хүн дамчыдылга болбаан. Оларга Сандып Аңчы-оол дээрзи база немежип келген.

«Боршоога» оларны пекарняга тудуп, карактарын дуй шарааш, хүлээш, чем, суг бербейн турган. Сугну олар эртип бар чыткан чолаачылардан дилеп ап турганнар. Хүнде чаңгыс катап албаннадыр турган.

2003 чылдың сентябрь 23-те дүнекиниң 3 шак үезинде Сат оттуп кээрге, моол таңныылдар удуй берген, а Сандып дезип бар чыткан болган. Дескен эжи дээш оларны улам хинчектээр деп билип каапкаш, ол Чөкпекти оттурупкан. Бичии болганда олар үжелээ кызыгаарны эртип келгеннер.

Чаныып келгеш, Х.С. Сат шагдаа органнарынга адвокадыбиле чедип, кызыгаарны хоойлуга удур эртип келгенин билинген.

Камгалаар тала суд үезинде Х.С. Сат биле Э.К. Чөкпекти РФ-тиң КХ-ниң 39-ку чүүлү езугаар кеземчеден хостаарын дилээн, чүге дээрге судтадып турар кижилер боттарынга болгаш эрге-ажыктарынга озалдыг апарган база өске арга-биле шиитпирлеттинмес айыылды болдурбас дээш хөделген болуп турар. Улангомнуң кара-бажыңынга оларны хилинчектеп, а «Боршоо» заставазынга оларның карактарын көзүлбес кылдыр шарааш, хүлүп, ашкарып-чемгербейн, хүнде чаңгыс катап албаннадыр турган. Сандып Аңчы-оол дезе бээрге, оларны Улангомнуң кара-бажыңынче дедир эккелгеш, катап база дора көрүп, эттеп эгелээриниң айыылы турган, ынчангаш олар аргажоктуң кырында дезер ужурга таварышканнар деп, болчукчулар чугаалаан.

Адвокаттар Х.С. Сат 2003 чылдың сентябрь 25-те Өвүр кожууннуң төп эмнелгезиниң хирургия салбырынче бажы кемдээшкинниг, арны шыйбактарлыг болгаш өртең истерлиг, оң талакы дөңмээнде болгаш дискээнде кемдээшкинниг кирген деп шынзылганы база көргүскен.

РФ-тиң КХ-ниң 39-ку чүүлүн езугаар, хора чедирбейн чайладыры болдунмас айыыл тыптып келгенде, аргажоктуң кырындан хораны удуртулга чурумунга чедирип болур. Ол айыыл бодунуң ээлчээнде, бир эвес ону чайлатпас болза, кижиниң амы-тынынга хоралыг болур ужурлуг. А болу берип болур, азы болгу дег айыыл аргажоктуң кырынга кээр байдалды тургуспас.

Суд шиитпирип турар кижилерниң өчүктерин өөренип көргеш, бо таварылгада айыыл боттуг эвес, ону кандыг-ла-бир өске арга-биле чайладып болур турган деп түннээн. Сат биле Чөкпек Сандыптың дезипкени дээш оларны кезедип болур деп даап бодап алгаш, кызыгаарны эрткеннер. Судтуң санап турарыбиле алырга, Сандыптың дезипкени судтадып турар кижилерге айыылды тывылдырбаан, олар кандыг-даа факт-барымдааларга үндезилеттинмээн, кол нуруузунда догааштырыг болур сезикке алыскан болуп турарлар.

Сат биле Чөкпектиң чугаазындан алырга, моол заставага оларны берге байдалдарга тудуп турган. Ынчалза-даа суд камгалаар таланың аргажоктың кыры деп байдал дугайында бодалын үндезин чок деп санаан, чүге дээрге оларга хамаарыштыр хоойлуга удур кылдыныглар дээш Моолдуң шүүгү прокуратуразынче билдириишкинни киирип болур турган.

РФ-тиң КХ-ниң 322-ги чүүлүнүң 2-ги кезээ езугаар суд Сат биле Чөкпекти Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарын баш бурунгаар дугуржуп алгаш, хоойлуга удур эрткен деп тодараткан. Шиитпирип турар кижилер кызыгаарны дугуржуп алгаш эртпейн, бот-боттарын эдерип чорупкан деп турушту суд шүгүмчүлелге таварыштырган. Суд ол турушту кеземче чиигедирин чедип алыр сорулгалыг арга деп санаан.

Шиитпирип турар кижилерге кеземчени аартадырының байдалдары чок болган. Х.С. Саттың назы четпээн ургларын азырап турары, боду миннип чедип келгени, иелдирзиниң кемхеректи ажыдарынга идепкейлиг киришкени, буруузун долузубиле билингени, эки характеристикалар база ол ышкаш кемхерек үүлгедиринче оларны ыдалапкан байдалдар (моол карабажыңга оларның кадыынга четкен хора, моол заставага хоругдалдың берге байдалы) – кеземчени чиигедириниң байдалдары болган.

Үстүнде айыттынган бүгү чүүлдерни кичээнгейге албышаан, РФ-тиң КЧХ-ниң 307, 308, 309 дугаар чүүлдери езугаар суд Хүреш-оол Сотпаевич Сатты, Элбек Ким-оолович Чөкпекти 2 чыл шенелделиг хуусаага шииткен.

Кызыл хоорай чагыргазында

УЛУГ ДУЗА БОЛУР

Кызыл хоорайда чурттталга бажыңнарының подъездилерин арыглап шеверлээр, оларның девискээрлерин чаагайжыдар шалыпчы ай эгелээн. Бо хемчегни организастаар болгаш эрттирер дугайында ТР-ниң Чазаа биле Кызыл хоорай чагыргазы кады доктаалды хүлээп алган. Шалыпчы айны шынарлыг эрттиреринче, орта хоорайның чурттакчылары идепкейлиг киржиринче найысылалдың мэри Д.К. Донгак кыйгырган.

Чурттталга бажыңнарының подъездилерин, чадаларын септээри, ханаларын чугайлаары, соңгаларын шилдээри, оларны доктаамал арыг-шевер тургузары чурттакчыларның сагыш салыр айтырыы болур.

Кызылда 4 чурттталга ажыглал-бүдүрүлге участогу, 17 кудумчу, 257 бажың комитеттери ажылдап турар, бо дээрге улуг күш. Бажыңнарга, оларның подъездилеринге корум-чурумну, арыг-шеверни тудар харыысалгалыг кижилерни тып тургузар, чурттталга-коммунал ажылагый ажылдакчыларынга эки туразы-биле дуза чедирер улустуң санын ийи катап көвүдедир хемчеглерни алыр. Ол дээрге ажыл-ишти эки организастап чорударынга үнелеп четпес дуза болур.

Ооң-биле чергелештир чурттталга бажыңнарының чанын чаагайжыдары болгаш ногаанчыдары чурттакчыларның боттарының сагыш салыр айтырыы болур ужурлуг. Чараш, арыг, чаагайжыды кылган бажың девискээри дээрге-ле, муниципалдыг бажыңнарның сагыш човангыр, идепкейлиг чурттакчыларының эки ажылының түннели болур болгай. Херек кырында ындыг идепкейлиг чурттакчыларның саны эвээш болуп турары хомуданчыг. Ындыг-даа болза ниитиниң херээ дээш сеткили аарып чоруур ийи-чаңгыс кижилер бар болу бергени өөрүнчүг. Титов кудумчузунда кооператив бажыңында чурттап турар «Аныяк» өөредилге-бүдүрүлге комбинадының башкызы Ирина Альбертовна Бузмакова чурттакчыларның дилээ-биле бир подъездиниң корум-чурумун, арыг-шеверин харыылап эгелээн. Ам бүгү беш каът бажыңны харыылаары-биле хүлээнип алган. Ооң эгелээшкини-биле бажыңның чурттакчыларының кылган ажыл-херектериниң ачызында бажыңның ишти-даа, дашты-даа арыг-силиг, чаагайжыттынган, өскелерге үлегерлиг бажың болу берген. Бичии чаштарның ойнаарынга, улуг назылыг кижилерниң дыштанырынга таарымчалыг байдал тургустунган. Бо болза Ирина Альбертовнаның, ооң удурткан каш кижиден тургустунган бичии бөлүүнүң чогумчалыг ажылының түннели-дир. Шак мындыг идепкейлиг кижилерниң арга-дуржулгазын ажыглаар, үлегер-чижээн эдерер, нептередир ужурлуг бис.

Чарлаттынган шалыпчы айга идепкейлиг киржири Кызылдың чурттакчы бүрүзүнүң хамааты хүлээлгези болур.

Хоорай чагыргазының парлалга албаны.

Тыванын 60 чылынга

ӨГБЕЛЕРНИҢ АДЫНГА МӨГЕЙИГ

Бажың-Алаак суурнуң таваан салган, «Искра» совхозтуң үндезилекчизи, кайгамчыктыг уран-шевер тудугжу, дарган, чон аразында Улуг-Бызаң деп шолалыг Севилбаа Чимитович Монгуштуң чурттап чораан бажыңының кудумчу талазынга тураскаал бижикти суму чагыргазының даргазы Александра Доңгак байырлыг езу-биле ажыткан.

Аңаа чыглып келген чон ол бажыңга чурттап чораан күш-ажылчы хоочуннуң допчу намдары-биле база катап танышкан. Ооң эрткен амыдыралы чыылганнарга үлегер, күш-ажылчы оруктар-биле долган болган. Севилбаа Чимитович Монгуш Чөөн-Хемчик кожуунну Ак-Хем деп черге 1908 чылдың сентябрь 15-те төрүттүнген. 1926 чылда Кызыл-Даг сумузунуң аревэ даргазы, оон суму секретарьлааш, нам кежигүнүнче кирген. Латинчиткен тыва бижикти боду өөренип алган. Чүге дээрге школа назылыг тургаш, Демчи деп ламадан таңгыт бижикти өөренип алган турганын оглу Валерий Севилбаевич Шаравии 2001 чылда ТАР-ның 80 чылдаанынга тураскаадып бижээни «Улуг-Бызаң» деп очеригинге тодаргай чырыткан.

Чөөн-Хемчиктиң кожуун чагыргазы алызындан шевер Севилбааны 1932-42 чылдарда социал адырның эң чугула улуг тудуглары: школа, интернат, кинотеатр, эмнелгелер, мал эмнээр чер, партия райкому база чурттталга бажыңнарын тударынга киириштирген. Ынчан суму, арбаннарда шевер кижилерни Чадаанага чыып, тускай бригадалар тургузуп, тудуг ажылын шапкынчыдып турган чылдар ол-ла болгай. 1942 чылда 12 өрегеден «Бора-Хөл» аттыг МЧАЭ-ни тургузуп, аңаа нам даргалап, улуг бухгалтерлеп, 1947 чылга чедир ооң даргазынга Севилбаа Монгуш ажылдаан.

Сөөлүнде барып ол МЧАЭ-ни «Искра» колхоз кылдыр эде организастаан. Ооң төвүн Кызыл-Хаваккa тургускан. Кожуундан сүмелээни-биле «Арыг-Бажы», «Искра» колхозтарны чоннуң ниити хуралынга каттыштыргаш, даргазынга Алексей Базыр-оолду, оралакчызынга болгаш тудуг даргазынга Монгуш Севилбааны соңгаан. Севилбаа Монгуш ынчан өг дег хараганнарны сөктүрүп тургаш, баштайгы бажыңнар, школа, интернат, эмнелге, колхоз конторазын туттурган. 1950 чылда пенсия үнгүже хоочун тудугжу Бажың-Алаак суурнуң бажыңнарын тутчуп, ясли-садты, совхоз гаражын, чунар-бажыңны тудушкан. Ынчангаш «Бажың-Алаак суурнуң баштайгы хүндүлүг хамаатызы» деп Хүндүлел дептеринде киир бижиткен. 1953 чылда күш-ажылчы чедиишкиннери дээш Москва хоорайга Бүгү-эвилел делгелгезинге чорааш келген. Колхоз тургузуушкуннарының үезинде идепкейлиг, мурнакчы ажылы дээш хөй шаңнал-макталдарны алган. 1966 чылда «Күш-ажылчы шылгарал» деп медаль, 1970 чылда Ленинчи юбилей медалы, 1970 чылда «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль-биле тус-тус шаңнаткылаан. Севилбаа Монгуштуң чоргаарланыр эң эки шаңналы «Коммунистиг партияның хүрээлеңинге 50 чыл» деп херек демдээ турган.

Хоочун тудугжу 5 ажы-төлдү кижизидип өстүрген. Улуг оглу алдарлыг журналист чораан В.С.Шаравии, хеймер оглу Щорс Севилбааевич адазының үндезилээн суурунда агроном мергежилдиг, Чадааананың профтехучилищезиниң суурда салбырын удуртуп чоруур.

Хүндүлүг өгбениң байырлалынга инженер-тудугжу эртемниг, Бажың-Алаак кедээ Культура бажыңының директору Зинаида Шагдырак бот-тывыңгыр артистерниң концертин көргүскен. Тураскаал бижиктиң пезүн Щорс Севилбааевич ажыткан. Улуг-Бызаң уруу, Кызылдан келген пенсионер Чигир Севилбааевна Конгар: «Ачам ургдарыының кижизидилгезинче онза кичээнгейни салып чорааны-биле шуптувус аңгы-аңгы эртем-билиглиг кижилер болган бис. Ол дыка-ла биче сеткилдиг кижи чораан. Ооң улусче алгырып чораанын чаңгыс-даа дыңнаваан мен. Улус-биле чугаалашканда аажок оожум, сөс бүрүзүн ханы уткалыг кылдыр ажыглаар. Улус бажың азы чадыр тудар дээнде ачамны олуртпас, ыяап чалаар турган. Ол чаңгыс класс-даа дооспаан хирезинде политиктиг билии аажок шырак. «Шын», «Тыванын аныяктары», «Тувинская правда» солуннарны үргүлчү номчуур» — деп сактып чугаалаан.

Севилбаа Чимитович өөнүң ээзи Часкал кырган-авай-биле үлегерлиг өг-бүлени тудуп чорааннар. Часкал Даваевна суурга бир дугаарында картофель, ногаа аймаан тарып эгелээн. Черле ынчаш эки эгелээшкин ол мурнакчы өгбүледен эгелээн. Суур хөгжүлдезинге Улуг-Бызандан аңгыда, Шаңгыр-оол, Чажаң, Энчек-Кулак, Настык-Доржу олар улуг үлүүн киргеннер.

Бажың-Алаак суурда ам ийи дугаар тураскаал бижик астынып турары ол. Мурнунда фронтучу эки турачы кырган-ава Аваа Монгуштуң чурттап турганы бажыңынга ындыг бижикти аскан турган.

Улуг-Бызаң ажы-төлү чыылганнарга өөрүп четтирип, адаиезиниң кады ажылдап чорааны хоочуннарга белек-селекти тывысканнар. Оон ыңай хоочун өгбениң ады-биле ооң чурттап чораан кудумчузун адаарын суму чагыргазының өөренип көөрүнге бо чүүлдүң автору идегеп турар.

Дадар-оол САТ.

1944-2004 Кызыл 1914-2004

Культура амыдыралы

"АК-КӨК ХЕМНИҢ КИЖИЛЕРИ"

Август 20-де "Найырал" кинотеатрынга баштайгы тыва уран-чечен фильм "Ак-көк хемниң кижилери" деп кинону көрүкчүлер сонуургап көрген. Тыва киновидеотөп ук кинону байырлалдарга уткуштур чаа пленкага эде тырттыргаш, кинога ынактарга белек кылдыр көргүзүп турары бо.

Кинода кол рольду ойнап турар (Адар) РФ-тиң алдарлыг артизи Син-оол Лакпаевич Оюн-биле солун ужуражылганы кинотеатрның ажылдакчылары организастаан. Ол төөгүлүг үе дугайында сактыышкыннарын С.Л. Оюн чыылганнар-биле үлешкен.

—1957 чылда Тывага бо кинонуң баштайгы көргүзүү болуп турда, мен Ленинградка өөренип турган мен. Ынчангаш "Звезда" деп кинотеатрга Ленинградка болган премьеразынга киришкен мен. Бо кинога интернационалчы коллектив киришкен: кол рольду ойнап турар (Оюнмаа) артист Ван Хан Тин кыдат кыс-тыр, тыва артистер бистер, база элээн хөй кижи ойнаанывыс ол, оон аңгыда Умурзатов, Турсунов дээн ышкаш сураглыг артистер, украин Червоненко, кыргыс Суйменкул Чокморов, "Ленфильмниң" орус артистери дээш, улус-ла хөй. Режиссеру — Андрей Апсолон. Хөгжүм кааслалгазын гениалдыг композитор А.Б.Чыргал-оол, сценарийин Степан Агбаанович Сарыг-оол биле Олег Өдербеевич Сувакпит олар бижээн. Бо кино меңээ ында бистиң атсураглыг артистеривис Максим Мунзук, Кара-кыс Мунзук, Николай Өлзей-оол, Олег Намдараа, Любовь Севилбаа, Чылбак-оол Мортай-оол олар ойнап каанылбиле эң-не эргим. Хензиг када көстүр кадрлар... Ол хиреде кижиге аажок үнелиг, көрүксенчиг овур-хевирлер – деп, Син-оол Лапкаевич чугаалады.

Аъттыг хем кежип турар көргүзүүн эмгежок катап тырттырып, хөй дубль кылганын ол солун кылдыр хөөреп берди. Элегес хемни 13 катап кешкен кижи-дир. Бо кинону Элегеске, Бажың-Алаакка, Ленинградка, Саян дагларынга тырттырган.

Бо хүннерде ажыл-ишчи планнарын база С.Л.Оюн көрүкчүлерден чажырбаан. Режиссер кижи болгаш Тыванын төөгүзүнде улуг болуушкун алдан-маадырлар дугайында тема ону ам-даа хөлзетпишаан. Син-оол Лакпаевич бо темага хамаарыштыр үш катап чогаадыкчы ажылды кылган. Бир дугаарында "Самбажык" деп шиини тургускан. Ооң соонда Е.Танованың "Тут-турбайн чорза-чорза" деп шиизин тургускан. Үш дугаарында Свердловск киностудиязынга "Алдан дургун" деп уран-чечен фильмни тырттырарынга үлүүн киириштирген. Ам-даа бо тема-же эглип, улуг ажылды ол кылыксап чоруур. Бо тема ам-даа чедир шинчилеттинмээн, чедир сөглеттинмээн, көргүстүнмээн деп, ол санап чоруур.

Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязында С.Л.Оюн ам 12 чыл ажылдап турар. Ында "Театр-планетарий"ооң төлү-дүр. Ам мини-обсерватория, мини-планетарийни чедир кылыр сорулгалыг. Тывага кинематографистер эвилелиниң салбырын тургузарын күзеп чоруур. Тывага ооң кежигүннери үш кижи турган – Максим Мунзук, Шамиль Седен-оол, Син-оол Оюн. 1974 чылдан бээр, Максим Монгужукович Дерсу Узаланы ойнаан соонда, тыва артистерни киноже хөйү-биле чалап турар апарган. Ынчангаш кинематографистер эвилелиниң кежигүннери база немешкени чугаажок.

Уран-чечен кинону көргүзер мурнунда Тыва дугайында документалдыг кинолардан эпизодтарны база көргүскени солун. Кино талазы-биле тускай мергежилдиг А.С.Серенниң чугаалап турары-биле алыр болза, Тыва дугайында ниитизи-биле 30 ажыг документалдыг кинолента бар. Оларның эң-не экизи, эң-не уткашынарлыынга үш кино хамааржыр. Ол дээрге Тыванын 20 чылдаанында тырттырган "Ак-көк хемниң чурту" деп кино-дур. Ында сураглыг Юрий Левитан дикторлап турар. Ийи дугаарында 1979 чылда тырттырган "Улуг-Хемниң төрээн чери", үш дугаарында 1984 чылда тырттырган "Тыванын арыннары" деп ленталар. Бо документалдыг кинолардан салгалдарывыс эрткен төөгүвүстү улам тода билип алыр аргалыг болуп турары бо.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ШЕНЕП КӨРҮҢЕР ДААН

Суме

Күс келди-ле. Чазын куу чыткан черлерни ам көөрге магалыын чүү дээр! Огородувуста үнген кат-чимис, ногааларның сыптары угбас чыгыы апарган, ажаап ап көрүңерем деп дилээн-даа ышкаш сагындырар-дыр.

Хуулгаазын чемнер чогаадыры өг-бүленің херээжен ээзинден кол хамааржыр болганда, оларга дараазында чемнерни кылырын сүмеледим. Кайда-даа эът аймаа арбын бооп турарынга кым өөрүвезил? Ынчанмыже үешаг чаңгыс черге өртээн аът ышкаш турбас болганда, чемивисти кылып кириптээли. Ажы-төлүвүс, алган эживис өөрүүрлер боор.

Бирги чем. Бир, ийи свекла, килограмм чартыы картошка, борбак капуста, хөй эвес көк кулча, чеснок, каш петрушка алгаш, оларны чуп аштап-арыглаар, үүрмектей доорап алыр, чылыткан сугже кааптар. Свекланың сывын база үүрмектей кескеш, пашче кааптар. Чүгле ыяк чуур, садыгда дагаа бажы чуруп каан бульонну чуургаш, хайны берген пашче каар. Өй-тап отка 20 шаа минута хире хайындыргаш, майонез немээр, сметана болза оон эки. Сооп орда салгаш чооглаңар! Боостааже боду-ла ажар чүве. Чаагайынга дылыңдаа ызырып болур сен, өңнүк.

Ийиги чем. Кабачок кидин түлүк быжып эгеледи. Ону дыка улгаттыр өстүрбейн, чымчак турда сывындан адыргаш, төгериктей кезип ал. Үрезинин ап кааптар. Төгериктей кескен кабачокту дузаан далганга холааш, изидип каан пашта үсче кааптар. Хереглелиңерге таарыштыр (ийи, үш азы беш) дагаа чуургазын бускаш, пашче кудуптар. Сарыг өңнүг калачилер көстүр. Шенеп көрүңер даан.

База бир арга. Свекланың салдарын кезип каапкаш, ыяк чугган соонда бүдүнге хайындырыптыңар. Болу бээрге, сооткаш, даштында картын арыглааш, чиңгеледир кезип алыр, кулча каар, үске быжырган соонда соодукчуга 10 минута хире тургускаш, хлеб-биле чооглаарга, амданныг-ла. Шенеп көрүңер аа.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кызыл хоорайда № 4 профессионал училище бүгү мергежилдер талазы-биле сургуулдар хүлээп алырын уламчылап турар.

Киреринің экзаменнерин **август 31-ден август 26-же** бээрлеткенин дыңнаттывыс.

Экзаменнерни август 26-да эртен 9.30 шактан эгелеп хүлээп алыр.

Айтырар телефону 3-43-14.

Тыва Республикага соңгулда мурнунуң агитациязын чорударынга парлалга шөлү бээр күрүне болгаш муниципалдыг парлалга черлериниң ДАҢЗЫЗЫ

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында" федералдыг Хоойлунуң 47 чүүлүнүң 7 пунктузунга үндезилээш база Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының катап болгаш немелде соңгулдаларын 2004 чылдың октябрь 17-де эрттирерин доктаатканынга холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы бо Даңзыны парладып тур:

1."Шын" (Кызыл хоорай)
2. "Тувинская правда" (Кызыл хоорай)
3. "Тыва Республика" (Кызыл хоорай)
4. "Эне сөзү" (Кызыл хоорай)
5 "Тыванын аныяктары" (Кызыл хоорай)
6. "Сылдысчыгаш" (Кызыл хоорай)
7. "Хемчиктиң сылдызы" (Кызыл-Мажалык суур)
8. "Вести Кызыла".

Бо Даңзыны Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле комитеди киирген.

АЖЫЛДААР КҮЗЕЛДИГЛЕРГЕ

"Тываэнерго" ААН-ге дараазында ажылдарга ажылдаар кижилер негеттинип турар:

Кызылда энергорайонга:

— электри четкилерин ажыглаар талазы-биле инженер;

— агаар четкилеринге улуг мастер;

электри четкилеринге:

— Бай-Хаак участогунга мастер, ортумак техниктиг эртемниг болур;

— Ак-Довуракта подстанцияны хайгаараар электромонтер;

— Арыг-Үзүү участогунга ажыглал талазы-биле электромонтер;

— Кызыл хоорайга реле-камгалал болгаш автоматика аппаратураларын септээр электромонтер;

— Сүт-Хөл участогунга хуваакчы четкилерин ажыглаар талазы-биле электромонтер.

Айтырар чери: Кызыл хоорай. Колхозная, 2. Кадрлар килдизи. **Телефону 96-3-57.**

Бистиң баазавыста дараазында чүүлдерни садып турар:

«ЭХНАТОН» БААЗА ЧАЛАП ТУР

шоодай чигир 965 рубль, дээди, бирги сорттуң далганы 410 рубль (шоодайныы), оодурба — 98 рубль, чуурга — 15 рубль, консервалар — 12 рубльден өрү, карамель 34 рубльден өрү, шоколадтар — 55 рубльден өрү, печеньелер — 23,50 рубльден өрү, үнүш үзү — 23 рубльден өрү, макарон кылыглары — 13 рубльден өрү өртектиг, дус, шай, кофе, ижер суксуннар, балыктан продукциялар, «Морис» элбек.

Турар адрезивис:
Загородный, 19«а»,
Эхнатон» бааза, склад 3. Телефону 5-38-40.

АРАТ-ЧОНУМ, ЧЕТТИРДИМ

Мээң 70 харлаанымны таварыштыр байыр чедирип, чылыг, эки күзээшкиннерни кылган Тыва Республиканың Чазаанга, Улуг Хуралдың палаталарынга, Кызыл хоорай болгаш кожууннар чагыргаларынга, тус чер Хуралдарынга, яамыларга, өске-даа албан, хөй-ниити организацияларынга, моол өңнүктерге болгаш хөй санныг эштеримге, өөрлеримге, бөдүүн арат чонумга улуу-биле өөрүп четтиргенимни "Шын" солунну дамчыштыр илереттим.

Хүндүлел-биле, Г.Ч.ШИРШИН.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак уруувус, угбавыс, эжиниң энерелдиг эжи **Фаина Дадар-ооловна ДОРЖУ** үр эвес аарааш, аныяк назынындан, ажы-төлүнден, дөргүл-төрелдеринден чарлып чоруткан. Ону сөөлгү орукче үдээринге бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип дуза каткан рестубдиспансерниң коллективинге, кудаларывыска, дөргүл-төрелдеривиске, чаңгысклассчыларынга, кожаларынга четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Төрелдеринден.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9427. Чагыг 106.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.